

DİPNOTLAR

I. Yakınçağda Osmanlı Devleti'ni Parçalama Politikaları ve Ermeni Meselesi

Prof. Dr. Mustafa TURAN

- 1 David Fromkin, Barışa Son Veren Barış, Modern Ortadoğu Nasıl Yaratıldı? (1914-1922), Yeni Binyıl Yayını, İstanbul 1989, s. 24.
- 2 Mümtaz Soysal, Fransız İhtilali ve Türk-Fransız Diploması Münasebetleri, (1789-1802), TTK Yay., Ankara 1999, s. 64.
- 3 Soysal, a.g.e., 257.
- 4 Rifat Uçarol, Siyasi Tarih, (1789-1999), 5. Baskı, Filiz Yay., İstanbul 2000, s. 22.
- 5 Uçarol, a.g.e., s. 34.
- 6 Uçarol, a.g.e., s. 33.
- 7 Fahir Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarih, (1914-1980), 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yay.,1984, s. 7.
- 8 Stefonos Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 53-54.
- 9 Paul Kennedy, Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri, Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2009, s. 182.
- 10 Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", İ.Ü. Edebiyat Fakültesi, Tarih Dergisi, Ord. Prof. Dr. İ. Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı, İstanbul, 1979, s. 607; Şark Meselesi hakkında ayrıca bkz. Bayram Kodaman, Şark Meselesi Işığında Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası, İstanbul 1983, s. 162 vd.
- 11 Erik Jan Zürcher, Modernleşen Türkiye'nin Tarihi, İletişim yay., 3. Bsk., İstanbul 1998, s. 62.
- 12 Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVIII. ve XIX. asırlarda), TTK. Yay., Ankara 1985, s. 10.
- 13 Gülnihal Bozkurt, Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu, (1839-1914), TTK Yay., Ankara 1989, s. 2 vd.
- 14 Kemal H. Karpat, Osmanlı Nüfusu, (1830-1914). Demografik ve Sosyal Özellikleri, (Çeviren: Bahar Tırnakçı), Tarih Vakfı Yurt yayınları, İstanbul 2003, s. 6; Mesela MacCarty'nin Yunan isyanı ile ilgili tespitine göre: Yunanistan'daki Türkler, sadece Yunanlılara ait bağımsız bir Yunanistan yaratmak amacına uzanan yolda bir engel olarak görülüyorlardı. Asiler

- Yunanistan'daki Türklerin bağlılığının Yunanistan'a değil Osmanlı Devleti'ne olacağını düşünüyorlardı. Bu durumda yapılması gereken Müslümanların kökten kazınıp yok edilmesiydi. Bu amaçla Yunan ayaklanmacıları tarafından öldürülmüş Müslüman sayısı 25.000'i geçmiştir. Bkz. Justin McCarty, Ölüm ve Sürgün, (Çeviren: Bilge Umar), 6. Baskı, İnkılâp Kitapevi, İstanbul 1998, s. 11
- 15 Karpas, Osmanlı Nüfusu, s. 118.
- 16 Tanzimat Fermanı'nın hazırlanış ve ilanında Avrupa devletlerinin ne kadar etkilerinin olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konuda kayda değer bir değerlendirme için bkz. İhsan D. Dağı, "Osmanlı Reform Hareketleri ve Avrupa Faktörü", Osmanlı, C. VII, Yeni Türkiye Yayını, Ankara 1999, s. 322 vd.
- 17 Kemal H. Karpat, İslam'ın Siyasallaşması, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., İstanbul 2009, s. 229.
- 18 İber Ortaylı, "Osmanlı Ermenileri", Yeni Türkiye (Ermeni Sorunu Özel Sayısı), C. 7, S. 37, Ankara 2001, s. 631.
- 19 Anadolu'daki vilayet merkezleri, sancaklar ve kazalarda yaşayan Ermeni nüfusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2005, s. 62-68; Ercüment Kuran, Ermeni Meselesinin Milletlerarası Boyutu, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 19
- 20 Bu konuda değerlendirmeler için bkz. Murat Bürkan Serbest, "Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. III, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s. 173 vd.; Abdurrahman Sağırılı, "Ermenileri Katolikleştirme Çalışmaları ve Sonuçları Hakkında 1778 Yılında Hazırlanan Bir Rapor", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. I, Erciyes Üniversitesi Yay., Kayseri 2007, s. 147 vd.
- 21 Serbest, Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu., s. 276.
- 22 Sağırılı, Osmanlı Ermeni Katolik Kilisesi ve Toplumu, s. 153.
- 23 Sağırılı., s. 151.
- 24 Rusya, VIII. Yüzyılın başlarında önce Gürcülerle sonra da Ermenilerle ticaret antlaşmaları imzalayarak Kafkas halkları ile ilişkilerini geliştirmeye başlamıştır. Bkz Mehmet Saray, "Çarlık Rusya'sının Ermeni Siyaseti", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 257-267; Metin Kopar, "Ermeni-Rus İlişkileri", Türk Dünyası Araştırmaları, S. 158, Eylül-Ekim 2005, Özrenk Matbaa, İstanbul s. 49-61.
- 25 Ali Arslan, "Eçmiyazın Katogigosluğunda Statü Değişimi ve Türk-Rus-Ermeni İlişkilerindeki Rolü", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 57-65.
- 26 Saray, "Çarlık Rusya'sının...", s. 256.
- 27 Metin Kopar, "Ermeni Meselesinde Rusya'nın Genel Politikası (1683-1918)", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S. 158, İstanbul, 2005, Özrenk Matbaa, s. 50.
- 28 Matthew Smith Anderson, Doğu Sorunu, 1774-1923, (Çeviren: İdil Eser), İstanbul 2000, s. 264.
- 29 Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1984, s. 128.

- 30 Salahi R. Sonyel, Türk-Ermeni Çıkmazı-Barışma Ümitleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 25.
- 31 Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkmasında Fransa'nın Rolü”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 285-291.
- 32 Ali İhsan Gencer, “Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü”, Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, İstanbul Üniversitesi Yay., İstanbul Mayıs 2001, s. 67.
- 33 1797 yılında ilk Amerikan ticaret gemisinin İzmir'e, ilk savaş gemisinin de 1800'ün sonlarında İstanbul'a gelmesi ile Osmanlı Devleti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında ilişkiler başlamıştır. 1830 yılında Amerika Birleşik Devletleri ile ilk Ticaret ve Dostluk Anlaşması imzalanmıştır. Bkz. Uçarol, a.g.e.,161-162.
- 34 Bilal Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri (8-12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s. 102-103.
- 35 Anderson, , a.g.e., s. 265
- 36 Bilal Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2006, s. 19.
- 37 Bilal Eryılmaz, “Osmanlı Devleti'nde Ermeni Sorunu”, Yeni Türkiye (Özel Sayı), C. 7, S. 37, Ankara 2001, s. 640.
- 38 Sonyel, , a.g.e., s. 47.
- 39 Eryılmaz, , a.g.m., s. 641.
- 40 Anderson, , a.g.e., s. 263 vd.
- 41 Ali Karaca, Tehcire Giden Yolda Ermeni Meselesine Bir Çözüm Projesi ve Reform Müfettişliği (1878-1915), TTK Yay., İstanbul 2001, s. 49-50.
- 42 Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay. (Yayın No: 15), Ankara 1998, s. 4.
- 43 Sonyel, , a.g.e., s. 49.
- 44 Sonyel, , a.g.e., s. 49.
- 45 Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2008, s. 192.
- 46 Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri, Erzurum 1984, s. 227-241.
- 47 Eryılmaz, , a.g.m., s. 639-650.
- 48 Sonyel, , a.g.e., s. 91.
- 49 Gürün, , a.g.e., s. 304.
- 50 Mustafa Talas, “Tehcir'den önce Osmanlı'da Ermeni Nüfusu ve Zorunlu Sevk ve İskânın Uygulanması Üzerine”, Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 2005, S. 158, s. 26-37
- 51 Saray, “Türk-Sovyet...”, s. 264 .
- 52 Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezalimi ile ayrıntılı bilgi için bkz. Sonyel, a.g.e., s. 119-124.
- 53 Kuran, a.g.e., s. 616-620.

II. Diplomatik Belgelerle Fransa'nın Ermeni Siyasetine Bakışı

Prof. Dr. Hasan Berke DİLÂN

-
- 1 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale 1914-1918/Turquie/
Vol.848,849,850
  - 2 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale 1914-1918/Turquie/
Vol.848,849,850
  - 3 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale 1914-1918/Turquie/
Vol.848,849,850
  - 4 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/
Vol.848,849,850
  - 5 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/
Vol.848,849,850
  - 6 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/
Vol.848,849, 850
  - 7 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/
Vol.848,849, 850
  - 8 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt II., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.887
  - 9 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt II., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.887
  - 10 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.867/
Syrie-Palestine
  - 11 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.867/
Syrie-Palestine
  - 12 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.867/
Syrie-Palestine
  - 13 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.870/
Syrie-Palestine
  - 14 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.870/
Syrie-Palestine
  - 15 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt I., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.872/
Syrie-Palestine
  - 16 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt II., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol.887/
Syrie-Palestine
  - 17 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt IV., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol. 890/
Légion d'Orient
  - 18 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt II., Guerre Mondiale/Turquie/Vol. 887/Arménie
  - 19 Dilan Hasan, a.g.e., Cilt IV., Guerre Mondiale1914-1918/Turquie/Vol. 890/
Légion d'Orient

III. Avrupalı Seyyahların ve Bazı Batılı Devletlerin Osmanlı Coğrafyası'ndaki Ermenilere Yönelik Destek Faaliyetleri

Doç. Dr. İsmail MANGALTEPE

- 1 Ludovic De Contenson, *Chrétiens et Musulmans Voyages et Études*, Paris 1901, s. 57–58.
- 2 R. Walsh, *A Residence At Constantinople*, Vol. II, London 1836, s. 406.
- 3 Ernest Chantre, *Recherches Anthropologiques Dans L'Asie Occidentale, Missions Scientifiques en Transcaucasie Asie Mineure et Syrie 1890–1894*, Lyon 1895, s. 37–66.
- 4 Frédéric Macler, *Autour de L'Arménie*, Paris 1917, s. 199.
- 5 Macler, s. 218.
- 6 El. Smith- H.G.O Dwight, *Missionary Researches in Armenia*, London 1834, s. 44.
- 7 Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, University of California Press 1963, s. 33.
- 8 Nalbandian, s. 34.
- 9 Nalbandian, s. 34.
- 10 Nalbandian, s. 36.
- 11 Nalbandian, s. 36.
- 12 Nalbandian, s. 52–53.
- 13 Macler, s. 112.
- 14 Nalbandian, s. 46.
- 15 Nalbandian, s. 48.
- 16 Bkz. Abdülhamit Kırmızı, II. Abdülhamit Dönemi (1876–1908) Osmanlı Bürokrasisinde Gayrimüslimler, Hacettepe Üniversitesi SBE Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1998.
- 17 Salahi R. Sonyel, “İngiliz Kaynaklarına Göre Ermeni Militanlarca Sahtelenen ve Osmanlı Arşivlerinden Aşırılan Gizli Belgeler”, XIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler, III. Cilt I. Kısım, TTK, Ankara 2002, s. 1.
- 18 *Constitution Nationale Des Arméniens*, Trad: M.E. Prud'homme, Paris 1862.
- 19 Macler, s. 76.
- 20 Macler, s. 74.
- 21 Macler, s. 78.
- 22 Nalbandian, s. 29.
- 23 Dündar Aydın, “Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkarılmasında Fransa'nın Rolü”, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu (8–12 Ekim 1984 Erzurum), Ankara 1985, s. 287.
- 24 J.A. Gatteyras, *L'Arménie et Les Arméniens*, Libraire Leopold Cerf, Paris 1882, s. 140.
- 25 Nalbandian, s. 38.
- 26 Macler, s. 1–2.
- 27 Charles Guys, *Considérations Sur Les Peuples de L'Orient*, Marseille 1857, s. 19.

- 28 Mikaël Varandian, *L'Arménie et La Question Arménienne*, Laval 1917, s. 48.
- 29 Varandian, s. 49.
- 30 Varandian, s. 51.
- 31 Varandian, s. 52.
- 32 Macler, s. 231.
- 33 Samuel- Mourat Koleji: Viyana'daki Ermeni Akademisi'nden Mekhitarist olarak bilinen Mr. Yusegi yanında 40 Ermeni genci ile Paris'e gelerek burada bir matbaa ve bir kolej kurmayı hedeflemektedir. Amacı, Viyana'da yaptıkları gibi Ermeni halkının daha iyi bilinçlenmesi ve Asya'daki kardeşlerinin durumu hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamaktır. Bu amaçla Paris'te Samuel- Mourat Koleji kurulur. Bu okul Fransa Hükümeti'nin özel koruması altında olmuştur. Burada öğrenim görecekları, Viyana'da Mekhitarist idareciler belirlemektedir. Mekhitarist: Viyana yakınlarındaki Saint- Layare kentinde Ermeni rahipler tarafından oluşturulan bir örgüttür. Adını manastırınının kurucusu olan Pierre Mékhitar'dan almıştır. Mékhitar Kapadokya bölgesinde Sivas'ta (Sébas'ta) 1676 yılında doğmuş, 1740 yılında ölmüştür. Bkz. *Revue de L'Orient Tome 334*.
- 34 Macler, s. 232.
- 35 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879–1918) I., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın No: 58, Ankara 2002, s. 26.
- 36 Un Philarmene, *La Vérité sur les Massacres D'Arménie Document Nouveauxou Peut Connus, Rapports des Témoins Oculaire-Extraits de Journaux*, P.V. Stock Editeur, Paris 1896, s. 84.
- 37 Ludovic De Contenson, *Les Réformes en Turquie D'Asie, La Question Arménienne, La Question Syrienne*, Deuxième Édition, Libraire Plon, Paris 1913, s. 24.
- 38 Document Diplomatiques, Affaires Armeniennes Projets, Document Diplomatique, Affaires Arméniennes Projets De Réformes Dans L'Empire Ottoman Ministère Des Affaires Etrangères, İmprimerie Nationale, Paris 1897, s. 9.
- 39 Un Philarmene, s. 90.
- 40 Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Fransız İlişkileri (1879–1918) I, s. 64.
- 41 Un Philarmene, s. 90.
- 42 Document Diplomatiques, s. 10–11.
- 43 Document Diplomatiques, s. 176.
- 44 Document Diplomatiques, s. 177.
- 45 Document Diplomatiques, s. 185.
- 46 Document Diplomatiques, s. 285.
- 47 *Le Vieux De La Montagne, Arméniens et Arménophile*, Geneve 1896, s. 14.
- 48 G. Appia, *Enfant Arméniens Souvenirs de Noël 1895*, Paris 1896, s. 31–32.
- 49 Varandian, s. 56.
- 50 Ömer Turan, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarihinin Kaynaklarından İngiliz ve Amerikan Protestan Misyonerlik Cemiyetleri Arşivleri", XIII. Türk Tarih Kongresi, C. III, Kısım III, Ankara 2002, s. 2.
- 51 *Revue de L'Orient Tome 9*.

- 52 Ali İhsan Gencer, "Ermeni Sorununda Dış Etkenlerin Rolü", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, İÜ Rektörlüğü Üniversite Yayınları, İstanbul 2001, s. 72.
- 53 Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950, s. 156.
- 54 Un Philarmene, s. 86.
- 55 René Pinon, L'Europe et L'Empire Otoman, Les Aspects Actuels de la Question D'Orient, Librairie Academique, Paris 1908, s. 44.
- 56 Le Vieux De La Montagne, Arméniens et Arménophile, Geneve 1896, s. 20-22.
- 57 L. Collas, Histoire de L'Empire Ottoman Jusqu'a La Revolution de 1909, Paris T.y., s. 163.
- 58 Rusların Ermenilere Yönelik Politikaları ve Anadolu İstilasında Ermenilerden İstifade Etmeleri ile ilgili bilgi için bkz: Muammer Demirel, "1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermenilerin Geri Dönüşü", XIV: Türk Tarih Kongresi, 9-13 Eylül 2002 Ankara, Kongreye Sunulan Bildiriler, C. II, Kısım I, s. 263-277.
- 59 T. Niyazi Karaca, Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk Ermeni İlişkileri, Ankara 2005, s. 71.
- 60 G.H. Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", Belleten, C. XXX, Nisan 1966, No: 118, Ankara 1966, s. 281.
- 61 Macler, s. 206.
- 62 De L'Arménie et Des Arméniens, Imprimerie D'E. Duverger, Paris 1845, s. 43.
- 63 Nalbandian, s. 51.
- 64 Edouard Driault, La Question d'Orient, Depuis ses Origines Jusqu'a nos Jours, Librairie Felix Alcan, Paris 1898, s. 246.
- 65 İngilizlerin XX.yüzyıl başlarında Güneydoğu Anadolu siyaseti için bkz. M.Kemal Öke, İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E.W.C. Noel'in Faaliyetleri (1919), TKAE Yay., Ankara 1988.
- 66 Driault, s. 250.
- 67 Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı, İkinci Baskı, TDAV, İstanbul 1986, s. 100-101.
- 68 Fred Burnaby, On Horseback Through Asia Minor, Vol.II, Second Edition, London 1877, s. 222.
- 69 Driault, s. 251.
- 70 İ.Gedik-M.Şaşmaz-Y.Canatan, Yakın Dönem Ermeni Hadiselerinde Van, Ankara 1993, s. 32.
- 71 Harvey Newcomb, A Cyclopedia of Missions, New York 1855, s. 124.
- 72 Newcomb, s. 125.
- 73 Ercüment Kuran, "Amiral Bristol Raporu ve A.B.D'de Türk Aleyhtarı Ermeni Propagandasının Tarihçesi", Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu, Ed: H.C. Güzel, 2. Baskı, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 198.
- 74 Nil Sarı, "Amerikalı Misyonerler ve Ermeni Sorunu", Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri Sempozyumu, 24-25 Mayıs 2001, İÜ Rektörlüğü Yay., İstanbul 2001, s. 289.
- 75 Deyrolle, s. 374.

- 76 H.F.B. Lynch, Armenia Travels and Studies, Vol.II, Longmans Green, And Co, London 1901, s. 91-93.
- 77 Fifty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners For Foreign Missions, Cambridge 1867, s. 14-46.
- 78 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Yıl: XXXVII/1-2, Ankara 1989, s. 1.
- 79 Ahmet Eyicil, " I. Dünya Savaşı ve Kurtuluş Mücadelesi Sırasında Maraş'ta Ermeni Mezalimi", Belleten, C. LXVII, Aralık 2003, Sayı 250, s. 1-2.
- 80 R. Walsh, A Residence At Constantinople, Vol. II, London 1836, s. 432.
- 81 Fahir Armaoğlu, "Amerika, Sevres Anlaşması ve Ermenistan Sınırları", Belleten, C. LXI, Sayı 230, Nisan 1997, Ankara 1997, s. 135.
- 82 Ludovic De Contenson, Chrétiens et Musulmans, s. 63-64.
- 83 P.B. D'Allauch, La Vérité sur L'Arménie, Paris 1895, s. 42.
- 84 Ludovic De Contenson, Chrétiens et Musulmans, s. 100.
- 85 Erdal Açıkseç, "Osmanlı Devletini Parçalamak Amacıyla Batılı Devletlerin Doğu ve Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Bölgedeki Faaliyetleri", Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10, Sayı:2, Elazığ 2000, s. 217.

IV. Ermeni Propandasının Amerika Boyutu Üzerine

Dr. Bilâl N. ŞİMŞİR

-
- 1 USNA-M. 862/1060
- 2 Ibid
- 3 USNA-M. 862/1061
- 4 Ibid
- 5 Ibid
- 6 Ibid.
- 7 USNA-19M. 862/1060
- 8 Ibid USNA, M. 862/1061
- 9 Ibid USNA, M. 862/1061
- 10 Ibid
- 11 USNA-T. 862/1060
- 12 USNA-T. 862/1061
- 13 Ibid.
- 14 Ibid.
- 15 USNA-M. 682/1060

V. Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Amerika'nın Ermeni Faaliyetlerindeki Rolü

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES - Okt. Ebru GÜR

- 1 Dünya meseleleri karşısında Amerika'nın izleyeceği politikaları, dönemin Amerika Cumhurbaşkanı James Monroe, 2 Aralık 1823'te kongrede belirtmiştir. Kongrede, Amerika'nın Avrupa'nın meselelerine karışmayacağını, buna karşılık Avrupa'nın da Amerika'nın işlerine karışmaması isteniyordu. "Monroe Doktrini" hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Amerikan Tarihinin Ana Hatları, Amerikan Haberler Merkezi, Ankara, 1965, s.71; Amerika Tarihinin Ana Hatları, A.B.D. Dışişleri Bakanlığı, İstanbul, 1951, s. 83; İlhan Lütem, Amerika'yı Tanıyalım, Devlet Kitapları Müdürlüğü, İstanbul, 1966, s. 87-89.
- 2 Uygur Kocabaşoğlu, Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları, İstanbul 1989, s. 13.
- 3 Osmanlı Devleti ile ABD arasındaki ilişkilerin kurulması süreci, ABD den talep edilmiştir. Bu noktadan hareketle ABD'nin Osmanlı Devleti ile ilişkiye iten sebepleri kısaca şöyle özetleyebiliriz:
Ticari olarak ABD'nin, diğer büyük Avrupalı Devletler statüsünde olmak istemesi,
Osmanlı ülkesine ilgisi artan Amerikalı vatandaşların güven içinde ve diğer Avrupa vatandaşları statüsüne kavuşturulmak istenmesi,
Osmanlı coğrafyasının Amerika'nın Yakındoğu, Balkanlar ve Karadeniz bölgelerindeki emellerini gerçekleştirmesine müsait bir yapı arz etmesi. Çağrı Erhan, Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri, Ankara 2001, s. 94, 97-98.
- 4 Türk-Amerikan münasebetlerinin gelişmesi ve ticaretinin artması, Amerikan tarihindeki bazı olaylarla da ilgilidir. Amerika'nın kuzey kısmının yöneticileri, hem Osmanlı'yı iç savaş sırasında tarafsız bırakmak, hem de ticaretini artırmak düşüncesiyle Osmanlı Devleti'nin taleplerine daha olumlu cevaplar vermeye başlamıştır. Zaten Amerika'nın o andaki durumu da bunu gerektiriyordu. Çünkü Amerika'nın güney eyaletleri bütün ihtiyaçlarını pamuk satarak karşıyorlardı. İç savaş başlamadan önce güney eyaletleri pamuk üretimlerinin en büyük bölümünü İngiltere'ye satıyordu, Kuzey eyaletleri hem en doğal hammadde kaynağından, hem de mallarını sürebileceği en yakın pazarından soyutlanmış durumdaydı. Kuzeyde sanayinin gelişebilmesi için güneyin pamuğu düşük fiyatla kuzeye aktarılmalıydı. Kuzeyli sanayiciler, bunun ancak silah zoruyla yapılabileceğinin bilincindeydiler ve bu nedenle de Amerikan savaş mezesinin yapım merkezi kuzey olmuştur. Oral Sander- Kurthan Fişek; ABD Dışişleri Belgeleriyle Türk-ABD Silah Ticaretinin İlk Yüzyılı 1829 - 1929, İstanbul 1977, s. 11.
- 5 Bu ifadenin kullanılması ile daha önce başka devletlere verilmiş olan birçok imtiyaz, doğrudan Amerika'ya da verilmiş oluyordu
- 6 Tefvik Çavdar, Osmanlıların Yarı Sömürge Oluşu, İstanbul 1970, s. 97; Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VII, 2. Baskı, Ankara 1977, s. 251. Kapitüller özellikteki bu madde, Amerikalılar için adeta dokunulmazlık diyeceğimiz bir

- ayrıcılık sağlıyordu. Bu husus Amerika ile Türkiye arasında yıllar boyunca sürtüşme konusu olacaktır.
- 7 1830 tarihli anlaşma iki devlet ilişkileri açısından bir dönüm noktası sayılmıştır. Aceleyle ve donanma hevesiyle düşünülmeyen imzalanan bu antlaşmanın dördüncü maddesine göre; Amerikan uyruklu kişilerin, azınlıklardan kapitülasyon ayrıcalıkları sınıflamasına girip girmeyecekleri ve böylece Osmanlı yasa ve vergilerinden bağımsız olup olmayacakları, Bâb-ı Ali ile ABD Hükümeti arasında yıllar boyunca tartışma konusu olmuştur. Adı geçen antlaşmanın tam metni için bkz. Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri (Açıklamalı)*, Ankara 1991, s. 1 – 6; Necdet Kurdakul, *Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar*, İstanbul 1981, s. 195-196; Ç. Erhan, a.g.e., s. 124-126. Amerika 1830 Ticaret Anlaşması'ndan sonra, 5 Ekim 1831 yılında David Porter'i İstanbul maslahatgüzarı olarak atamıştır. ABD temsilciliği 1839 yılında maslahatgüzarlıktan mukim elçilik düzeyine, 1882 yılında orta elçilik düzeyine, 1906 yılında ise büyükelçilik düzeyine çıkarılmıştır. 1830 Anlaşması ile resmîyet kazanan İzmir konsolosluğunun yanında İstanbul, Selanik, İstanköy, Bozcaada, İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa ve Çanakkale'de Amerikan konsoloslukları açılmıştır. Adnan Şişman, XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2006, s. 27.
- 8 Türkiye'ye misyonerlerin gelişi ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için belli başlı şu kaynaklara bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000; Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara, 1982; Esra Danacıoğlu, *Anadolu'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri (1820-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1999; Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Faaliyetleri*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul, 2005; Necdet Sevinç, *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.
- 9 Yavuz Güler, "Osmanlı Devleti Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri (1795-1914)", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 1, Kırşehir, 2005, s. 230. Türkiye'ye misyonerlerin gelişi ve faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için belli başlı şu kaynaklara bkz. Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003; Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika*, İmge Kitapevi, Ankara, 2000; Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyoner Faaliyetleri*, Ankara, 1982; Esra Danacıoğlu, *Anadolu'da Amerikan Misyoner Faaliyetleri (1820-1914)*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1987; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötügen Yayınları, İstanbul, 1999; Erol Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, İstanbul, 1963; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar ve Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2003; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyonerlik Faaliyetleri*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul, 2005; Necdet Sevinç,

- Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri, Milenyum Yayınları, İstanbul, 2002.
- 10 Doğu Anadolu'daki konsoloslukların açılış ve faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkse, Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 181 vd;
  - 11 Ermenilerin Amerika'ya göçü meselesi bu çalışmamızın ileriki bölümlerde ayrıntılı olarak verilmiştir.
  - 12 American National Archives, T. 568, Rol. 1, C. 1, No. 44, 13 Mart 1901.
  - 13 Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", Türk Kültürü Araştırmaları, Yıl: XXVII/ 1-2, Prof. Dr. İsmail Ercüment KURAN'A Armağan, Ankara 1989, s. 3- 4.
  - 14 E. Açıkse, a.g.e., s. 181 vd.
  - 15 Ç. Erhan, a.g.e., s. 149.
  - 16 S. Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 1.
  - 17 Mehmet Alparslan Küçük; "Anadolu'da 'Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 50,2, 2009,s.156-157.
  - 18 S. Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 7.
  - 19 Katolik ve Gregoryen Ermeni Patriklerinin ve diğer tepkilerle ilgili olarak bkz., BOA. Cevdet Hariciye Tas., Sıra No. 4959, Tarihi: 4 Ca 1260; BOA. Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt 1-18, Tarih : 10 Ekim 1843, BOA. Osm. Bel. Ermeniler Kat., Cilt1-19, 20 Mayıs 1844., D. Eddy, a.g.e., s. 70. Ayrıca bkz. Cyrus Hamlin, My Life and Times, Boston 1924, s. 211-222.
  - 20 Ayten Sezer, "Osmanlı'dan Cumhuriyete Misyonerlerin Türkiye'de Eğitim ve Öğretim Faaliyetleri", Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Dergisi, Ekim 99, Osmanlı Devleti'nin 700. Yılı Özel Sayısı, Ankara 1999, s. 173. Ayrıca bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Okulları Üzerine Gözlemler", Amme İdaresi Dergisi, C. 14, S. 3, Ankara 1982. Amerikalı misyonerlerden halkın arasına karışarak onların kültürel, ekonomik durumlarını öğrenmeleri isteniyordu. Yapılan fizibilite çalışmaları ve alan genişliği ve müesseselerin artmasıyla, daha sistemli çalışabilmek için Osmanlı topraklarını Avrupa, Doğu Türkiye, Batı Türkiye ve Merkezi Türkiye olmak üzere dört çalışma bölgesine ayırdılar. A. Sezer, a.g.m., s. 174. Amerikalıların Osmanlı topraklarını ayırdıkları dört çalışma sahası şu bölümlerden oluşmaktaydı: Avrupa: Filibe, Selanik ve Manastır. Batı Türkiye: İstanbul, İzmit, Bursa, Merzifon, Kayseri, Trabzon. Anadolu'daki faaliyetlerin Ermenileri kapsayacağı kesinleşince Batı Türkiye Misyonu, Ermeni Misyonu adını aldı. Merkezi Türkiye: Toroslar'ın güneyinden Fırat Nehri vadisine kadar. Doğu Türkiye: Harput, Erzurum, Van, Mardin, Bitlis'ten Rus ve İran sınırına kadar olan bölgedir.
  - 21 S. Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 4.
  - 22 Amerikalı misyonerlerin, Ermenileri Protestanlaştırma çabaları, Katolik ve Gregoryen Ermenilerin tepkisine yol açmıştır. Bu anlamda misyonerlere karşı öldürülemeye kadar giden ağır cezalar uygulanmıştır. Örnek için bkz. Özgür, Yılmaz; "XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış", OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 21, Ankara, 2009, s.192 vd.; Mehmet Alparslan Küçük; a.g.m.,s.171-176.

- 23 Uygur Kocabaşoğlu, “ Osmanlı İmparatorluğunda XIX. Yüzyılda Amerikan Yüksek Okulları”, Bahri Savcı'ya Armağan (Ayrı Baskı), Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları 7, Ankara 1988, s. 309, 310.
- 24 Ermenilere yardım dağıtmak maksadyıla dönemin Amerika Salib-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Clara Barton İstanbul'a gelmiştir. BOA, Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR. T.O), Dosya No:353, Gömlek No:37, Tarih:1896 01 31.
- 25 A. Sezer, a.g.m., s. 174.
- 26 Bu husus Osmanlı yetkililerine sonraki yıllarda bizzat misyonerler tarafından da söylenmiştir. BOA, İrade-i Hususi 1318, No: 634-32, Tarih: 10. ř. 1318 , (Yıldız Sarayı Hümayunu Başkitabet Dairesi No: 7003). Ayrıca bkz. Uygur Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 123, 125.
- 27 Osman Özsoy, “Türk-Amerikan İlişkilerinin İlk Dönemi ve Amerika'daki İlk Tanıtım Faaliyetleri”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 114, İstanbul Haziran 1998, s. 195, 196.
- 28 Nahid DİNÇER; “ Yabancı Özel Okullar”, Milli Eğitim ve Din Hayatı, İstanbul 1983, s. 62, 75.
- 29 İlknur Polat, “Atatürk ve Milli Eğitim”, Atatürk Yolu, A. Ü. Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Yıl 2, S. 3, Ankara 1989, s. 439.
- 30 H. Barnum, “The New Euphrates Colleges”, The Missionary Herald, Vol., 99, No. 1, January 1903. Ayrıca bkz. Abdülkadir Yuvalı, “Ermeni İşyanlarında Misyoner Okullarının Önemi”, Yakın Tarihimizde Kars ve Doğu Anadolu Sempozyumu, (17 şubat-21 Haziran), Kars 1991, s. 203-214. Ermeni ihtilalcilerini Merzifon ve Harput Amerikan Koleji'nin yetiştirdiğine dair örnek bir belge için bkz. BOA.Yıldız Parekende Evrakı Mabeyn Başkitabeti, Dosya No:60, Gömlek No: 121, Tarih:1317 ř 29
- 31 Bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 2833, Gömlek No:65, Tarih: 1900 05 21; Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 66, Gömlek No:75, Tarih: 1898 10 11.; Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 66, Gömlek No:81, Tarih: 1900 02 24.
- 32 BOA, YEE., Kısım No: 36, Evrak No: 140/106, Zarf No: 140, Kar.-Kut. No: XXIV, Defter Sahife No: 130, No: 67, Belgede: Osmanlı Devleti'nde olduğu gibi Küba, Madagaskar ve Çin'de de bu tür olayların çıkışında Amerikalı misyonerlerin etkili olduğu düşünesiyle halk tarafından tepki gösterildiği bildirilmektedir, Osmanlı Devletinin o yıllardaki New York şehbenderi Ali şefik Bey özet olarak; “Sefaretlerin bu konulardaki talepleri Báb-ı Ali tarafından reddedildiği takdirde, Amerikalıların maksatlarına ulaşmak için iki ihtimal mevcut dur. Bunlardan birincisi cebre başvurmak, ikincisi ise iktisadi olacaktır. Osmanlı Devletinin önemli gümrüklerinden (limanlarından) olan İzmir'in ele geçirilmesi ile (zarar-ziyan) tazminat şeklinde tahsil edilebilecektir. Fakat bu konunun Avrupa devletleri tarafından kabul göremeyeceği fikri de yaygındır. Amerikan gazeteleri, halkın fikirleri ve Amerika Cumhur reisinin kongrede yapmış olduğu konuşmalarla doludur. Amerikan Donanması'nın şark sularına sevkı için hükümet nezdinde araştırma yapılması hususu bile gündemdedir”
- 33 Mehmet Alparslan Küçük; a.g.m. ,s.163.
- 34 Mişhat, Aydın; “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Ermeniler Arasındaki Faaliyetleri ve Bunun Osmanlı-Amerikan İlişkilerine Etkisi”, OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi), Sayı: 19, Ankara, 2006, s.84.

- 35 Örneğin Amerikalı misyonerlerinden George, Ermenilere yardım ettiği sabit görüldüğünden Bitlis-Diyarbakır üzerinden Halebe yani yurtdışına gönderilmesi kararı alınmıştır. BOA. Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (MKT. MHM), Dosya No:694, Gömlek No:5, Tarih:1313 Ş 29.; Mektubi Kalemi Mühimme Kalemi (MKT. MHM), Dosya No:694, Gömlek No:7, Tarih:1313 L 21.
- 36 İknur Polat, "Atatürk ve Milli Eğitim", s. 439-440. Pontus Meselesi için bkz. Yılmaz Kurt, Pontus Meselesi, Ankara 1995, Merzifon'daki kolejin Ermeni olaylarındaki rolü için bkz. Erdal Açıkse, " Merzifon Amerikan Koleji'nin Kuruluş ve Faaliyetleri ile İlgili Kısa Bir Değerlendirme", XIII. Türk Tarih Kongresi, C. III, Kısım I, (Ankara, 4-8 Ekim 1999), Ankara 2002, s. 875 vd.
- 37 Harput'taki Amerikalı Misyonerlerin faaliyetleri ile ilgili bkz. E. Açıkse, a.g.e.
- 38 Misyonerler, Hıristiyan olmakla birlikte adeta birbirleriyle de devletlerinin nüfuzunu tesis için bir mücadele içerisine girmişlerdir. Hatta İtalyanlar ve Fransızlar Katolik olmalarına rağmen kıyasıya bir mücadele içine girmişlerdir. Bu husus faaliyetlerin din olgusundan daha çok nüfuz mücadelesi olduğunun da bir göstergesi olsa gerek. Bkz. Nuri Bekir, "Şarkta Fransız Mektepleri", Terbiye Mecmuası, S. 2, s. 64; C. Hamlin, a.g.e., s. 187-188.
- 39 Kenan Okan, Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Bir İnceleme, Basılmamış Bir İnceleme, Milli Kütüphane, No. 1971, AD. 4339, Ankara, 1971, s. 3.
- 40 Bu konuda daha geniş bir bilgi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, " Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı", Murat Sarıca Armağanı, İstanbul 1988, s. 267-285.
- 41 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 7, No: 116, Tarih: 1890, Sahife: 437.
- 42 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 12, No: 110, Tarih: 12 Mayıs 1893, Sahife: 259.
- 43 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 17, No: 1, Tarih: 20 Aralık 1893, Sahife: 1.
- 44 Amerika misyonerlerinin Gregoryan Ermenilerini Protestan mezhebine dahil etmek için yoğun çaba sarf ettikleri gerçeği arşiv belgelerinde mevcuttur. Örnek için bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 2741, Gömlek No:48, Tarih: 1896 05 29
- 45 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 11, No: 134, Tarih: 17 Şubat 1893, Sahife: 44 (Sadrazam Cevat Paşa'dan Mabeyin Başkıtabetine)
- 46 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 16, No: 33, Tarih: 9 Kasım 1893, Sahife: 250.
- 47 BOA, Osm. Bel. Ermeniler Kat., C: 13, No: 63, Tarih: 25 Temmuz 1893, Sahife: 261. (Sadrazam Kâmil Paşa'dan Mâ-beyin Başkıtabetine Lâyiha)
- 48 Amerikalı misyoner Riggs ailesi kuşaklar boyunca bu topraklarda yaşamış adeta kovulmadan da buraları terketmemişlerdir. Elias Riggs'in 1901 yılında İstanbul'da ölmesinden sonra da 3 çocuğu, 11 torunu ve 2 torununun çocuğu Anadolu'da faaliyette bulunmuştu. Bkz., Barbara J. Merguerian, "An American In Kharpert", The Armanian Review, Vol. 24, No: 2, Boston 1983, s. 26; David Brewer Eddy, What Next in Turkey, The American Board, Boston 1913.s. 63-66; The Missionary Herald, Editorials Notes, (Missionary Advisers-An Educational Comissing), Volum:105, Number: 2, February 1909 , Boston 1909, s. 50

- 49 Bilal Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, 628, Erzurum 1984, s. 103 vd.
- 50 Misyonerlerin lüks hayatı ve imkânları, misyoner müesseselerinin lüksü, bu hayata özentinin artmasını sağlamıştı. Binaların lüks ve gösterişli olması da misyonerliğin propaganda araçlarından biri olduğu kendilerince de kabul edilir. Özellikle şehrin her yerinden görülmesine ve çevresinde en lüks binalar olmasına gayret edilirdi. Robert Koleji, Tarsus Amerikan Koleji ve Harput, Mardin ve Antep'teki bütün Amerikan okulları böyledi. Diğer devletlerin müesseseleri de Amerikan müesseselerini atamaz lükstedir.
- 51 Işıl Acehan; "Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya: Anadolu'dan ABD'ye İlk Müslüman Türk Göçü Üzerine", Doğu-Batı Dergisi, Mayıs-Haziran, 2005, s.221 vd.
- 52 Amerika'daki Ermenilerin kendi menfaatleri için bir kulüp kurdukları ve hatta askeri usullere göre talim yaptıklarına dair haberlerin çıktığını arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 2742, Gömlek No:12, Tarih: 1899 03 13.
- 53 Ermeni İhtilal Komitelerinin Amerika'da topladıkları parasal yardım üzerine Newyork Konsolosu'nun raporu için bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 2742, Gömlek No:38, Tarih: 1902 09 05.
- 54 Yapılan propagandalar hem misyonerlerin hem de Ermenilerin işine geliyordu. Çünkü toplanan paralar Ermeniler için hizmet, misyonerler için de faaliyetleri için bir imkân sağlıyordu. Ayrıca Batılı devletlerin dikkatini çekmeyi de başarıyorlardı. Yurt dışına giden misyonerler, bazı vakıf ve derneklerin sağladığı paralarla müesseselerini birer kampüs haline getiriyordu. Osmanlı Devleti tarafından idama mahkûm edilen Ermeni komiteci Tomaiyan'ın eşi Hıristiyanlar için bir hastane yapmak amacıyla konferanslar vererek Avrupa'da para topluyordu. Bkz. BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat., C. 12, No: 7, Tarih: 17 Mart 1893, Sayfa: 12
- 55 Amerikalılar öncelikle Ermeni olaylarının yoğun bir şekilde yaşandığı Erzurum, Sivas, Harput gibi birçok bölgeye Osmanlı Devleti'nin çok yoğun tepkisine rağmen kapitülasyonlardan faydalanarak konsolosluk açmış, himaye etmek istediği kişileri siyasi koruma altına almayı başarmıştı. Amerikan konsolosluklarının açılışı için bkz. Frederick Davis Greene, The Armanian Crisis in Turkey, New York 1895, s. 163 vd. Osmanlı Devleti'nin tepkileri için bkz., BOA, Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Tasnifi, Dosya No: 76, Sıra No: 16, Tarih: 12. 2. 1313 (İstanbul Amerikan Konsolosluğu'nun mühürü ile gönderilmiş olan takrir.) 27 Haziran 311. Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Tasnifi, Dosya No: 76, Sıra No: 16, Tarih: 12. 2. 1313 (Daire-i Sadaret-i Uzma) 18 Muharrem 313/29 Haziran 311; Cevdet Hariciye Tasnifi, Sıra No 385, Tarih C.1206; İrade-i Hususi 1317, No: 706-75, Tarih: 29 Ş. 1317; Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Tasnifi, Dosya No: 76, Sıra No: 16, Tarih: 12. 2. 1313 (Daire-i Hariciye Mektubi Kalemi No:2170), 6 Safer 313/16 Temmuz 311.
- 56 BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat. C: 13, No: 47, Tarih 13 Temmuz 1893, Sayfa: 217; Bkz. BOA, Yıldız Arşivi Resmi Maruzat Tasnifi, Dosya No: 115, Sıra No 28, Tarih, 26.10.1319 (Şurayı Devlet Tazimat Dairesi No 2626), 12 şevval 319/9 Kanun-i sani 317. Amerikalı misyoner ve konsoloslukların faaliyetleri sadece Ermenilere yönelik olarak da kalmamıştı. Müslümanlar da bunlardan az çok etkilenmişlerdi. 1870'li yıllarda Osmanlı topraklarından

- Kuzey Amerika'ya başlayan, kitleler halindeki Müslüman göçünün en önemli nedenleri arasında, Osmanlı Devleti'ndeki Amerikan Okulları'nın faaliyetleri gelmektedir. Bu okulların öğrencileri genellikle varlıklı ailelerin çocuklarıydı ve bu okullardan mezun olduktan sonra aileleri ile yüksek öğrenim için Amerika'ya gidiyorlardı. O. Özsoy, a.g.m., s. 196–197. Amerika'ya giden bu ilk gurubun asıl amacının, bol para kazanıp, iyi bir gelecek elde etmek olduğu bilinmektedir.
- 57 İlk açılışında “Ermeni Koleji” olarak isimlendirilmiş, devletin müdahalesiyle ismi “Fırat Koleji” olarak değiştirilmiştir.
- 58 Osmanlı ve Amerikan makamları toplu göçü serbest bırakmadıkları halde 1890–1900 yılları arasında yaklaşık 12.000 kadar Ermeni Amerika'ya göç etmişti. Amerika'nın Ermenilere yönelik çalışmaları ve göç ile ilgili daha geniş bilgi için bkz. B. Şimşir, “Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine”, s. 79–124.
- 59 S. Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, s. 9–10.
- 60 Bu konuya açıklık getirecek bir belgede: “Anadolu vilâyet-ı şâhânesinde ba'zı etfâl ve eytâmın hadisât-ı mündef'îadan mekteplerde vuku bulan hasarât ve intizamsızlıksan dolayı eme-i terbiyeleri noksan bezir olacağı Ermeni Patriği Efkâr (?) tarafından bil-beyân merakim ve istifam-ı seciyyeye bil- vâsıta arz-ı teminat idilmiş olum bundan evvel igtîşaşât zuhur iden mahalleri dür ve teftîş ile hadisât-ı mündefiadan dolayı vilâyet dâhilinde harab olmuş veyahud ve zaten noksan bulunmuş olan mekteplerden etfâl-i müslimeye mahsus olanların yine etfâl-i müslime ve etfâl-i gayr-i müslimeye mahsus olanların yine etfâl-i gayr-i müslimeye aid olmak üzere tamiren ve tecdiden tesis ve inşasıyla herhalde etfâl-i müslime ve gayr-i müslimenin zübde-i terbiyesini istikmal itmek ve ecnebi mekteplerine Teb'a -i Devlet-i Âliyye'den olan etfâlin duhulünü men' idecek bir tedbir ittihaz...” ve ayrıca bu teklife ilaveten; “Bu etfâlin hakikaten yetim ve bî-kes olanlardan ahzına pek ziyâde dikkat ve'l-hâsıl ecnebiler tarafından edilen îânelerden ahâlice istifna husûlünü tekeffül idecek esbâb-ı bi't-tahkik merkeze bildirmek ve en mühimi olarak ecnebi nüfuzunun Memâlik-i Şâhânedâ tesiriyeti imhâ ve herkesin kendi mezhebinde kalması maddesini temin ile mezhepleri Protestan ve sâir gibi mezhebe tebdil idenlerin onu alınmak vezâifî ile memur ve mükellef bir hey'et teşkil edilmesi...” şeklinde izah edilmiştir. BOA. İrade-i Hususi, 1315, No: 333–123, Tarih: 3. R. 1315 (Yıldız Sarayı Humarını Başkitabet Dairesi, No. 3659), 20 Ağustos 313,
- 61 Bu hususta birçok örnek mevcuttur. Bu sebeple New York'ta çıkan, Washington Elçisinin zararlı gazeteler olarak belirttiği ve abone olunduğunu bildirdiği Ararat ve Haik gazeteleri gösterilebilir. Marsilya'da çıkan Armania Gazetesi de bu bölgede etken bir rol oynamaktadır. Bkz. BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C: 9, No: 94, Tarih 31 Aralık 1890, Sayfa: 266; BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C: 29, No: 43, Tarih 13 Mayıs 1895, Sayfa: 151.
- 62 Örnekler çok olmakla beraber özellikle yurt dışındaki Ermenilere cesaret vermek için de özet olarak; “savaş olayları sırasında Türk ordusu harekât alanına gelmeden evvel Ermeniler 2000 Kürdü öldürmüşlerdir. Ermenileri muhtariyetten başka hiçbir şey tatmin etmez. Ermenileri Anadolu'da ekseriyette olup Ermenilerin oturdukları vilayetlerin tümüyle Ermenilere ait bir mahiyeti vardır.” şeklinde yalan haberler de eklenmiştir. Ayrıca bu Ermeni gazeteleri ve misyonerlerin telkininden etkilenen Avrupa ve Amerikan gazeteleri de

- birçok nüshalarında Osmanlı Devleti aleyhine yayınlarda bulunmuşlardır. New York'ta çıkan Turibin ve The Walk, Washington Post gibi Amerikan gazeteleri ile The Times gibi İngiliz gazeteleri de, bu propaganda yer almıştır. Bkz. BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C. 3, No: 8, Tarih: 2 Temmuz 1878, Sayfa: 20; BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C. 29, No: 43, Tarih 13 Mayıs 1895, Sayfa: 154; BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C: 12, No: 15, Tarih: 23 Mart 1893, Sayfa: 60.
- 63 Bu konuda bkz. BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C: 8, No: 133, Tarih: 24 Ağustos 1890, Sayfa: 411.
- 64 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 29, 22 January 1901.
- 65 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Erdal Açıkses, "Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç", Dünü ve Bugünüyle Harput, C. 1, Ankara, 1999, s. 169-185. Müslümanların Amerika'ya göçünde, misyonerlerin yardımının sebebi, Anadolu'da yapamadıkları Hıristiyanlaştırma gayelerini Amerika'da gerçekleştirebilmektir.
- 66 Genellikle Mersin limanından kaçışların gerçekleştiği biliniyorsa da, İran ve Batum Şehbenderliklerinden pasaport alarak, Batum'dan gemilerle Hocabey, Anvers veya Hamburg üzerinden yurtdışına özellikle de Amerika'ya kaçışların gerçekleştiğini de Hariciye Nezareti'ne gönderilmiş olan bir belgeden öğrenmekteyiz. Bkz. BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat. C: 10, No: 22, Tarih 16 Ağustos 1891, Sayfa: 79. Bazı kimselerin Ermeni ve Müslümanları ABD'ye götürmek umuduyla göçe ittikleri, böylece biçarelerin paralarını sızdırdıkları da bilinmektedir. Bkz., BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat. C: 11, No: 55 Tarih: 4 Ekim 1894, Sayfa: 202; kaçış yolu, kaçış ücreti ve kaçışı sağlayanlarla ilgili bkz. American National Archives, U.S. Consular Officials at Kharput, T. 579, Rul. 1, No: 29, 22 January 1901
- 67 E. Açıkses, "Amerika'dan Harput'a Harput'tan Amerika'ya Göç", s. 169 vd.
- 68 BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat, C: 9, No: 121, Tarih: 6 Şubat 1891, Sayfa: 322.
- 69 American National Archives, T. 579, Rul. 1, No:39, 22 January 1901
- 70 Osmanlı vatandaşı olup bilahare Amerikan vatandaşlığına geçerek orada yerleşen eş ve babalarının yanına gitmek isteyen Türkiye'deki Ermeni kadın ve çocuklara azimet ruhsatı verilmesi konusunda A.B.D. Ortalçılığı'nın şifahi notası için bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2794, Gömlek No:23, Tarih:1902 07 16.
- 71 BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2799, Gömlek No:2, Tarih:1908 03 27.
- 72 Amerikan pasaportu taşıyan ve İstanbul'a gitmek için kendisinden vize isteyen Gorobet Yehigran adlı bir Ermeni, yabancı uyruğu elde etme yöntemini ispatlamadığı için vize verilmediğini, bu kişi hakkında bilgiler için Marsilya Konsolosu'nun Osmanlı Dışişleri Bakanı'na gönderdiği yazı ile bu kişinin gerçek soyadının farklı olduğu bildirilmiştir. Bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2749, Gömlek No:73, Tarih:1897 08 13.
- 73 BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat., C: 15, No: 124, Tarih: 24 Eylül 1883, Sahife: 280. Bu konuyla ilgili olarak, Amerika'ya göç eden Ermenilerin Türkiye'deki alakalarını keserek gittiklerinden, bu gibi kişilerin emlak ve arazileri ile alakalarının kalmayacağı Hicri 1313 senesi Eylül ayında neşredilen ilannameden önce pasaportlu veya pasaportsuz yabancı ülkelere gidip

- muayyen mühlet zarfında Osmanlı Sefaretlerine müracaat edip dönmeyen veya bu tarihten sonra firar eden Ermenilerin emlakı, veresei varsa onlara intikale edeceği, yoksa arazileri gibi emlaklarına da boş bırakılmış (mahlul) gözüyle bakılacağına dair genel tebliğat hükümlerine karşı olarak bu durum-daki kişilerin mallarının satışı için konsolosluklardan vekaletname tasdik ettirmelerinin mümkün olmayacağına dair Washington Konsolosu'na gönderilen tebliğatı, arşiv belgelerinde görmek mümkündür. Bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2743, Gömlek No:53, Tarih:1908 05 20.
- 74 BOA, Osm. Belg. Ermeniler Kat., C: 15, No: 35, Tarih: 21 Ağustos 1883, Sahife: 78; Osm. Belg. Ermeniler Kat., C: 15, No: 47, Tarih: 28 Ağustos 1883, Sahife: 88.
- 75 BOA, YA. Res., Dosya No: 115, Sıra No: 28, Tarih: 26. 10. 1319 (Şûrâ-yi Devlet Tanzimat Dairesi No: 2626), 12 Şevvâl 319 / 9 Kânûn-ı Sâni 317.
- 76 Amerika'ya göç etmek için başvuran Erzurum, Tokat, Merzifon, Ma'muretü'l-aziz, Sason, Bitlis ve Adanalı Ermenilerle ilgili resmi muamelat için bkz. BOA, Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2743, Gömlek No:25, Tarih:1906 11 01.; Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2743, Gömlek No:26, Tarih:1906 11 24.; Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2743, Gömlek No:30, Tarih:1907 01 03. Hariciye Siyasi (HR. SYS), Dosya No:2743, Gömlek No:32, Tarih:1907 01 12.
- 77 BOA, YEE. Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, No: 86/25–2432, Tarih: 29. 4. 1323 (Nazır-ı Umur-ı Dâhiliye), 11 Haziran 1312.
- 78 Bu dönemde A.B.D., İsveç Elçiliği kanalıyla Türkiye'deki Amerikan vatandaşlarının haklarını korumaya çalışmıştır. Çağrı Erhan, a.g.e., s. 388.
- 79 Joseph L. Grabill, Protestant Diplomacy and The Near East (1810–1927), Minneapolis 1971, s. 61 vd.; Barbara J. Merguerian, "An American In Kharpert", The Armanian Review, Vol. 24, No: 2, Boston 1983, s. 29.
- 80 Erol Kırşehirlioğlu, Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri, İstanbul 1963, s. 76.
- 81 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Ergünöz Akçora, "Ermenilerin Urfâda Çıkardıkları İsyan ve Talat Paşanın Raporu", XI. Türk Tarih Kongresi, (Ankara 5–9 Eylül 1990), Ankara 1990.
- 82 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 136, s. 15, 13 Ekim 1904.
- 83 Gürsoy, Şahin; "Türk-Ermeni İlişkilerinin Bozulmasında Amerikalı Misyonerlerinin Rollerine Üzerine Bir İnceleme", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.VII, S.1 (Ermeni Özel Sayısı), Haziran 2005, s.201.
- 84 Ermenilerin makale ve mektuplarında ve kendi aralarındaki yazışmalarda bu konuyla ilgili birçok bilgi bulunmakla beraber bunun en ilginç olanı, "...Sason ayaklanması İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ni inandırdı. Devletlerin kendi çıkarları için çalıştıklarını biliyoruz. İşte bu nokta meseleye bir şans vermiyor. İkinci bir hareket daha olursa İngilizler Sultanı Bağdat'a kadar sürecekler. Amacımız ihtilal, korkmayın ölüm her yerde birdir..." şeklindeki mektuptur. Bkz. BOA, Osm Belg. Ermeniler Kat., C: 4, No: 12, Tarih: 17 Ekim 1879, Sayfa: 34 (Zaptiye Nazırı Nazım Paşa'nın Sultan'a verdiği rapordan; ABD' de oturan Leon'dan Bitlis'in Zıyan Köyü'nde oturan Protestan vaizlerden Agopyan Serkiz'e 1 Ekim 1879 Tarihinde yazılan mektup).
- 85 Tehcir için bkz. Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990, s. 91; Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskanı (1878-1920), T.C.

- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, No: 91, Ankara 2007.
- 86 Leslie A. Dewis'in kendi raporundan naklen, Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili bkz., Special Issue Dedicated to the 84th Anniversary of The Armanian Genocide. *Asbarez Daily*, Friday–Saturday, April 23–24, 1999.
- 87 Atkinson için bkz. American National Archives, T.579, Rul. 1, No: 110–110/1, Tarih: 2 February 1904; Harriet H. Atkinson, “Mrs. Harriet H. Atkinson’s Eyewitness Account of the Massacres at Harpoot”, *The Armanian Review*, Vol. 29, No: 1–113, Boston 1976, s. 8–10, 23–30
- 88 *Asbarez Daily*, Friday–Saturday, April 23–24. 1999, s. 10–48; H. Atkinson, a.g.m., s. 12–13.
- 89 H. Atkinson, a.g.m., s. 29; U. Kocabaşoğlu, a.g.e., s. 193.
- 90 *Asbarez Daily*, Friday – Saturday, April 23–24, 1999, s. 9.
- 91 *Asbarez Daily*, Friday – Saturday, April 23–24, 1999, s. 26.
- 92 BOA, Dahiliye Emniyet-i Umûmiye, 2. Şb. 68/83, Belge için Bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), (ikinci baskı), Ankara, 1995, s. 89.
- 93 *Asbarez Daily*, Friday – Saturday, April 23 – 24, 1999, s. 8–10, 23–30.
- 94 Yusuf Halaçoğlu, Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914–1918), Ankara, 2001, s. 58.
- 95 Alptekin Müderrisoğlu, Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları, Ankara, 1990, s. 84.
- 96 Bkz. Kasım Ener, Çukurova Kurtuluş Savaşında Adana Cephesi, Ankara, 1970.
- 97 Azmi Süslü, a.g.e., s. 148.
- 98 Nemrut Mustafa lakaplı Divan-ı Harp Mahkemesi'nde idama mahkûm edilmeleri, adeta İstanbul Hükümeti'nin bazı görevlileri İtilaf Devletleri ve Batı kamuoyuna yaranma gösterisidir. Fakat Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu şehitlerin çocuklarına 20.000 Liralık birer mülk bağışlanması ve ayrıca aylık bağlanması için kanun çıkararak bu adaletsiz uygulamayı birazcık olsun hafifletme çabasıyla onlara sahip çıkmıştır. Bu adaletsizliğe katılmadığını göstermiştir. Adı geçen kanun için bkz. TBMM. Kavanin Mecmuası, C: 4, (İkinci Baskı), Ankara, 1941, s. 940; Kanun için mecliste yapılan tartışmalar için bkz. TBMM. Zabıt Ceridesi, Devre II, Cilt 25, s. 602 vd. Ayrıca bkz. Necdet Bilgi, Ermeni Tehciri ve Boğazlayan Kaymakamı M. Kemal Bey'in Yargılanması, Ankara 1999; Azmi Süslü, a.g.e., s. 146 vd.; Tekin Eral, “ Milli Şehit Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, S. 17, Mayıs 88, s. 45 vd.; A. Alper Gazigiray, Ermeni Terörünün Kaynakları, İstanbul 1982, s. 517 vd.
- 99 *Asbarez Daily*, , Special Issue Dedicated to The 84 th Anniversary of The Armanian Genocide, Report of Leslie A. Davis, New York, Friday–Saturday, April 23–24, 1999, s. 27–28.
- 100 BOA. Hariciye Siyasi (HR.SYS), Dosya No: 2884, Gömlek No:27, Tarih: 1917 02 05.
- 101 Amerika Ermeni iddialarını ve mandası altında bir Ermenistan kurulması konusunu yerinde incelemek üzere General Harbord başkanlığında bir heyet oluşturmuş, 1919 Eylül ayı boyunca Doğu Anadolu ve Kafkasya'da incelemelerde bulunan Harbord heyeti, Ermeni iddialarını gerçekçi bulmamıştır. Amerika'nın korumasında kurulacak Ermenistan'ın, Amerika için getirisininin

- maliyeti karşılamayacağı da raporda belirtilmişti. Harbord Heyeti'nde askeri ve siyasi kişiler dışında mühendis ve iktisatçılar da bulunuyordu. Geniş bilgi için bkz. Seçil Akgün, *General Harbord'un Doğu Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, İstanbul 1981.
- 102 Cemal Kutay, *Türk Milli Mücadelesinde Amerika*, İstanbul 1979, s. 121.
- 103 M. S. Anderson, *The Eastern Questions (1774–1923)*, New York 1966, s. 361.
- 104 Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, İstanbul 1981, s. 459.
- 105 1921 yılı başında Türk-Amerikan ilişkilerinin yeniden başlaması konusunda Samsun limanındaki Amerikan destroyeri komutanı ile Ankara'nın bir temsilcisi görüşmüş, Ankara Hükümeti'nin Misak-ı Milli şartlarının tanınması durumunda eskiden var olan dostane ilişkilerin yeniden kurulabileceğini belirtmişti. Amiral Bristol aracılığıyla resmi çevrelere ulaştırılması istenen bu teklifte; Ankara Hükümeti'nin amaçlarından, Kapitülasyonların kaldırılmasından da bahsediliyor, bir bakıma Türk-Amerikan ilişkilerinin dostluk çerçevesinde yeniden kurulabilmesi bu şartlara bağlıyordu. Lawrence Evans, *Türkiye'nin Paylaşılması (1914–1924)*, (Çev. Tefik Alanay), İstanbul 1972, s. 329.
- 106 Bilâl Şimşir, "Türk-Amerikan İlişkilerinin Yeniden Başlaması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği (1920–1927)", *Belleten*, C. XLI, S. 162, Ankara 1977, s. 285 vd.
- 107 Akdes Nimet Kurat; "Sivas Kongresi ve Amerikalı gazeteci Edgar Louis Browne", *Son Çağ*, Ankara Güz 1963, s. 11.
- 108 A. Rawlinson, *Adventures in the Near East, 1918–1922*, London, 1923, s. 265–266; Grabill, a.g.e., s. 166.
- 109 Salahi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika I*, Ankara 1987, s. 162–163.
- 110 TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030–18–01 / 04–40–1, Tarih; 01. 12. 1921, Sayı 1241.
- 111 TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030–18–01 / 05–15–17, Tarih; 08. 05. 1922, Sayı 1581.
- 112 TC. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030–18–01/ 04–49–11, Tarih; 20. 02. 1922, Sayı, 1415.
- 113 İkinci dönem Lozan Konferansı'nda Amerika'yı sadece Joseph C. Grew temsil edecektir. Joseph C. Grew hatıralarını *Turbulent Era*, Vol. 1, Boston, 1952 ve *Turbulent Era A Diplomatic Record of Forty Years 1904–1945*, Vol. 2, Boston, 1952, adlı eserlerinde toplamıştır.
- 114 Lozan Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Naci Karacan, *Lozan, Milliyet Yayınları*, İstanbul, 1971; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar- Belgeler, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, 2001; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları (1920–1945)*, C. 1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983; *Türkiye Dış Politikasında 50.Yıl Lozan (1922–1923)*, T. C. Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyasal Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara, 1973.
- 115 Chester meselesiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Erdal Açıkse, Rahmi Doğanay; *Amerika'nın Yüz Yıllık Ortadoğu Hayali Chester Projesi*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No:19, Elazığ, 2010.
- 116 J. Denovo, *American Interest and Policies in The Middle East 1900–1939*, Minneapolis 1963, s. 224; Selim İlkin, "Chester Demiryolu Projesi", *Türkiye*

- İş Bankası Atatürk Sempozyumu, Ankara 1981, s. 752. İsmet Paşa'nın Kapitülasyonların kaldırıldığını ve 8,5 yıldır da geçerli bulunmadığını savunması, bunun Türk tarafının kesin görüşü olduğunu bildirmesi üzerine Amerikana delegesi Grew; kapitülasyonlar konusunda bazı değişiklikler yapılmasına ve yeni düzenlemelerin yapılmasına sıcak bakmasına rağmen, tek tarafı olarak kaldırılmasına karşıdır. Bu konuda 23.5.1923 tarihli *The New York Times*'de yayınlanan bir makalede; Türkleri kararlı tutumlarından vazgeçirmek için iktisadi yaptırımlar uygulanması ve Chester Projesi'nin geciktirilmesi önerilmektedir. Anlaşılan Amerikalılar da projeyi diplomatik alanda bir koz olarak kullanmayı düşünüyorlar. Bkz. Bilal Şimşir, *Dış Basında Laik Cumhuriyetin Doğuşu*, Ankara 1999, s. 159.
- 117 Lozanda Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri arasında imzalanan antlaşmanın yeni alfabeyle çevrilmiş tam metni için bkz. Erdal Açıkse, "Lozanda Türkiye ile Amerika Birleşik devletleri Arasında İmzalanan 6 Ağustos 1923 Tarihli Antlaşma", *Atatürk Yolu*, (Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi)Yıl: 11, C. 6, S. 21, Ankara 1998. İngilizce tam metin için bkz. *Foreign Relations*, 1923, II, s. 1153-1171.
- 118 L. Evans, a.g.e., s. 416. ve J. Grew, a.g.e., s. 149.
- 119 Roger Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939*, Minneapolis 1970, s. 34.
- 120 J. Grew, a.g.e., s. 159-160; J. Grabill, a.g.e., s. 280.
- 121 Türk-Amerikan anlaşmasının onaylanmasını engellemeye yönelik bir komite oluşturulmuş ve bu komitenin başına Piskopos David Hunter Miller getirilmişti. Anlaşma karşıtı grup içinde 100 kadar piskopos başta, Senatör Robinson, Senatör King ve Senatör Swanson gibi isimler vardı. Bu komitenin yayınladığı kitap ve makalelerde; "Hıristiyan kızları Türk haremlerinde esir olmaktan kurtarmak için kişi başına 5 dolar ödenerek misyoner tarafından satın alındığı, 30 bin kızın şu anda tutsak olarak bulunduğu, kızların yüzlerinin dağlanarak damgalandığı" gibi ifadeler yer almaktaydı. Bkz. J. Grew, a.g.e., s. 156-160; B. Şimşir, a.g.m., s. 309-310.
- 122 J. Grew, a.g.e., s. 160-162. Lozan Konferansı sırasında Türk delegasyonu ile yakın ilişkilerde bulunan ve 6 Ağustos tarihli Türk-Amerikan Antlaşmasını imzalayan Grew, 19 Mayıs 1927 tarihinde Ankara'ya büyükelçi olarak tayin edilmişti. Türk ve Amerikan çevrelerinde bu olumlu karşılandı. Grew'un tayini, Türk-Amerikan ilişkilerinin canlandırılmasına yönelik bir gelişme olarak yorumlanmıştı. Ancak bu beklentinin gerçekleşmesi, İkinci Dünya savaşı sonrasında olacaktı.
- 123 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 66, 17 Eylül 1901.
- 124 B. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", s. 108.
- 125 American National Archives, T. 579, Rol. 1, No. 133, 5 Eylül 1904.
- 126 Misyonerler Lozan da adeta biran önce antlaşmanın imzalanması için gayret göstermişlerdir. Bkz. Bilal N. Şimşir, "Amerika'da Ermeni Lobisi ve Lozan Antlaşması Kavgası", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, C: 3, Ankara 2001, s. 44
- 127 General Harbord'un geliş ve raporu için bkz. Seçil Akgün, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Raporu*, İstanbul 1981. Ayrıca bu konu için bkz. Armaoğlu, Fahri; "Harbord Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı", *Bellekten*, C. LXI, S. 232, Aralık, Ankara 1997.

- 128 Amerika'nın olumsuz tavırları ve ilişkilerdeki ilginç oyunları için bkz. Ahmet Özgiray, "Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri Arasındaki Siyasi İlişkiler (1923-1938)", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, C. XV, S. 43, Ankara 1999.
- 129 Bilal Şimşir, "Türk Amerikan İlişkilerinin Yeniden Kurulması ve Ahmet Muhtar Bey'in Washington Büyükelçiliği (1920-1927)", Belleten, C. XLI, Ankara 1977, s. 304 vd.
- 130 S. Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", s. 11, 12.

VI. Ermeni İhtilal Komitelerinin Silahlandırılmasında Avrupa Silah Sanayiinin Rolü

Yrd. Doç. Dr. Güler YARCI

- 1 Cebel-i Bereket eski mutasarrıfı Mehmed Âsâf'ın hâlâ tevkif edilmediğine dair Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın imzasıyla Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Ca 1327/14 Haziran 1909 tarihli Sadaret tezkiresi: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi [BOA], DH.MKT, nr. 2843/48.
- 2 BOA, DH.MKT, nr. 2849/10.
- 3 Anlaşma metni için, bkz.: Muahedat Mecmuası, c. IV, Dersaadet 1298/1880-1881, s. 177-183.
- 4 Londra'da yayınlanan bir dergide, 61. maddenin hâlen uygulanmadığı, Ermeniler'e Cebel-i Lübnan benzeri muhtariyet verilmesi gerektiğine dair bahisleri ihtiva eden 30 Haziran 1893 tarihli, Sadrazam ve Yâver-i Ekrem Cevad imzalı tahrirat: BOA, Y.A.HUS, nr. 276/89. Ermeniler, 1879'dan 1890 yılına kadar Berlin Anlaşması'nın maddelerini öne sürerek hiçbir talepte bulunmamışlar (Osman Nuri, Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı (muharriri Ahmed Rasim), III, İstanbul 1327, s. 819); 1890'dan sonra, ıslahat isteğiyle harekete geçmişlerdir (Ali Karaca, Anadolu İslahâtı ve Ahmed Şâkir Paşa (1838-1899), İstanbul 1993, s. 43).
- 5 4 Haziran 1878'de Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan bu sözleşme, Ermeni komiteleri tarafından her fırsatta istismar edilmiştir (Berlin ve Ayastefanos Anlaşmaları ile Kıbrıs Sözleşmesi'nden kaynaklanan vaatleri imzacı devletlere hatırlatarak, Ermeni Komitesi'nin Londra'da toplantı kararı almasına dair tahrirat: BOA, Y.A.HUS, nr. 278/61).
- 6 Şark Meselesi ve Ermeniler hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz.: Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 105-116; M. S. Anderson, The Eastern Question (1774-1923), New York 1966, s. 204 vd.
- 7 Berlin Anlaşması'nın 61. maddesi, Ermeniler'in de yararlanabileceği bazı düzenlemeler yapılmasını; 62. madde ise, bütün dini âyinlerin açık ve serbestçe yapılabileceği (BOA, HR.SYS, 122/20, 1878)'ni hükme bağlıyordu. Anlaşma maddeleri için, bkz. Muahedat Mecmuası, c. V, s. 110, 178.
- 8 Geniş bilgi için, bkz. Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1984.
- 9 Geniş bilgi için, bkz.: Ermeni Komiteleri'nin Amal ve Harekât-ı İhtilâliyesi, İllân-ı Meşrûtiyetten Evvel ve Sonra, İstanbul 1332(1916); Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1957; Azmi Süslü, Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı, Ankara 1990; İlber Ortaylı, "Ermeni Sorunu: Soykırım

- İddialarının Arkasındaki Gerçekler “, Popüler Tarih, sayı 8 (Ocak 2001), s. 44 vd.
- 10 Bilgi için, bkz.: Ömer E. Lütem, “ 1919 Paris Barış Konferansı’nda Ermeni Talepleri “, Ermeni Araştırmaları, sayı 22 (Ankara-Yaz 2006), s. 163-178.
- 11 Daha fazla bilgi için, bkz.: Süslü, a.g.e.; Ortaylı, Ermeni Sorunu.
- 12 Hınçak Partisi Kafkasyalı Ermeni Avadis [Avetis] Nazarbekian ile eşi Maro [Mariam Vardarian] ve arkadaşları olan Kafkasyalı öğrenciler tarafından kuruldu. İsviçre’de teşkil edilen komitenin merkezi zamanla Londra’ya nakledildi. Başlangıçta, Rusya’nın himayesinde bir Ermenistan fikrini savunan Hınçaklar, Osmanlı Devleti’ne karşı ihtilal yanlısı bir program hazırladılar, her zaman silahlı hareket ve şiddet yanlısı oldular (Hınçakyan Serbestiyet Fırka-i İhtilâliyesi Programı: BOA, Y.PRK.AZN, 16/4, 1313/1895-1896: Dzragir Hunchakian Kusaksuthian [Program of the Hunchakian Party] (2. ed.), London, 1897).
- 13 1872 yılından başlayarak Tiflis’te çıkartılan Mişak (Çiftçi) gazetesi taraftarları ile Hınçaklar’dan ayrılan bir gurup ve milliyetçi Ermeniler’in ittifak suretiyle, 1890’da kuruldu. Taşnaklar, Osmanlı Devleti ve İran’da Ermenilere ait olduğunu iddia ettikleri yerlerde Büyük Ermenistan Devleti’ni kurmak istediler. 1904 yılında, bu projeye Kafkasya’yı da dahil ettiler. Hınçak ve Taşnaklar hakkında geniş bilgi için, bkz.: bkz., L. Nalbandian, The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties Through the Nineteenth Century, Los Angeles 1963.
- 14 M Vartanyan, Taşnaksutyun Tarihi [Ermenice], s. 78-80, 85’ den naklen, Esat Uras, a.g.e., s. 442-445.
- 15 BOA, Y.PRK.TKM, nr. 38/62. Mektupta, Ermeni komitecilerinin kurduğu Arparyan Merkezi’nin masrafları emsal gösterilerek bu masrafların ileride daha da artacağı, amaçlarına ulaşabilmek için en kısa zamanda silahlanılması teklif ediliyordu. Arparyan Merkezi masraflarının 31 Kanunuevvel 1311/12 Şubat 1896 tarihine kadar 757, Umum Meclisler için 11 Teşrinievvel 1312/23 Ekim 1896’ya kadar 355, bu tarihten sonraki 2,5 ayda 402 İngiliz lirası olduğu belirtiliyordu (BOA, Y.PRK.TKM, nr. 38/62) .
- 16 Aynı yer.
- 17 Özlem Karasandıklı, “ Ayrılcı Ermeni Siyasi Örgütlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin İlk Önlemleri ve Eleştiriler “, Ermeni Araştırmaları, sayı 16-17 (Ankara- Kış 2004-İlkbahar 2005), s. 137.
- 18 BOA, Y.MTV, nr. 50/55, 19 L 1308/28 Mayıs 1891. Askeri ıslahat maksadıyla İstanbul’a davet edilen Alman subayı Von der Goltz, 1885’de Osmanlı ordusuna Krupp fabrikalarından 500 kadar ağır top aldırması; ertesi yıl Krupp’tan çok sayıda sahra ve havan topu ile drednot ithal edilmişti. 1887’de Mauser ve Loewe firmalarından yarım milyon Karabine tüfek satın alındı. İmparator II. Wilhelm’in 1889’da Osmanlı Devleti’ni ziyaretinden sonra Almanya’ya büyük miktarda silah siparişi verildi (İlber Ortaylı, II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu, Ankara 1981, s. 68). Alman silahları hakkında, bkz.: Mehmet Beşirli, “ II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları “, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, sayı 16 (2004/1), s. 121-139.
- 19 Mauser ve Heckler&Koch, Almanlar’ın en tanınmış tüfek firmalarıdır. Mauser kelimesi, Osmanlı arşiv belgelerinde mavzer olarak geçmektedir. Bu

- terim, Alman İmparatorluğu'nun ürettiği ve Osmanlı Devleti'nde de kullanılan yivli tüfeğe Türkçe'de verilen genel isimdir. Silahın gerçek adı, Karabiner 98b (arşiv belgeleri ve literatürde karabine olarak da kayıtlıdır)'dir. Genel olarak Model 98 (Gewehr 98) diye adlandırılan bu tüfek, dünya silah sanayiinin geçmişteki en başarılı sürgülü tüfeği kabul edilir. Mauser firması 1811 yılında Prusya ordusuna tüfek imal etmek amacıyla kurulmuştur. Üretilen ilk tüfek, Mauser Model 1811/Infanterie-Gewehr 71 olup, bu dönemde Almanya'da standart piyade tüfeği haline gelmiştir. Firmanın imal ettiği en meşhur tüfek, Wehrmacht'ın 1935 Envanteri'ne dahil ettiği Kar 98k'dır. Mauser tüfekleri, 1871-1945 yılları arasında yoğun bir ilgi görmüştür.
- 20 Mesela 1889 yılında Liège'de kurulan FN Herstal (Fabrique National d'Herstal), 1898'de Amerikan Browning silah firması sahibi J. M. Browning ile anlaşarak, birlikte çalışmışlardır. Mauser ve Heckler&Koch da, büyük silah imalatçılarının ortaklığına emsal oluşturur.
- 21 Wanzel Silah Fabrikası/Steyrwerks, 1854'te Avusturya'da kuruldu. Aslında bir silah tasarımcısı olan kurucusunun adı ile faaliyet gösteren fabrika, Avusturya ordusuna silah üretti. M1854/1867 olarak tanınan Wanzel sistemi tüfekler 14,5 mm. kalibredir (Robert W. D. Ball, Mauser Military Rifles of The World (fourth édition. S. 188 vd.). Avusturya ordusu daha önce Lorenz tüfekleri kullanıyordu. Lorenz'i üreten firma, Wanzel gibi özel imalatçı idi. Hükümet, 1854'den sonra ordunun elindeki Lorenz tüfekleri Wanzel sistemine dönüştürmüş, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu adı altında ikili monarşinin kabul edildiği 1867'de, tüfekler (M1867 Werndl-Holub) yine bu sistemle yenilenmiştir. İmparatorluk ordusu, 1888'de mevcut tüfeklerini terk ederek Mannlicher (M1888) kullanmaya başlayacaktır. Walfenfabriks-Gesellschaft imalatı yeni silahlar 1895 yılında yenilenmiştir (Steyr Mannlicher M1895).
- 22 BOA, A.MKT.MHM, nr. 285/83, 19 C 1280/1 Aralık 1863; BEO, nr. 1167/87476, 11 Ra 1316/ 30 Temmuz 1898.
- 23 Krupp ve Kane-Şnayder Top fabrikaları arasındaki rekabetin düşmanlığa dönüştüğüne dair tahrirat: BOA, Y.MTV, nr. 300/50, 9 Ca 1325/20 Haziran 1907. Fransız Şnayder'in fabrikasına yapılan askeri siparişler ve bir Şnayder tüfeğinin eşantyon olarak İstanbul'a gönderilmesi hakkında yazışmalar: BOA, HR.SFR (3), nr. 117/20, 25.11.1866. Osmanlı Sarayı, Kruzo Fabrikası sahibi Mösyö Şnayder'i 1907 yılında taltif etmiş (BOA, İ.TAL, nr. 422/1325 R-090 25 R 1325 /7 Haziran 1907) ve firmasına her türlü kolaylığı göstermiştir (Frederich Şneyder Kumpanyası tarafından Köstence'ye ihraç edilmek üzere Leros vapuruna yüklenen altı sandık fişeğin Boğazlar'dan geçirilmesine izin verilmesi hususunda tahrirat: BOA, İ.HR, nr. 434/1332 Ş-10, 22 Ş 1332/1 Kasım 1904).
- 24 BOA, Y.MTV, nr. 50/55, 19 L 1308/28 Mayıs 1891.
- 25 BOA, HR.MKT, nr. 224/20, 4 C 1274/20 Ocak 1858.
- 26 Ermeniler'in Belçika'dan silah satın almalarına dair gönderilen malumat: BOA, HR.SYS, nr. 2745/37, 17.11.1896. Bu fabrika 1889 yılında Liège'de kuruldu. Resmî firma ismi Herstal olup, bu adı taşıyan guruba atfen FN Herstal (Fabrique National d'Herstal) adı altında tanındı. Belçika Hükümeti'nin isteği üzerine fabrikada Mauser de imal edildi. Firma, 1898'de Amerikan Browning silah firması sahibi John Browning Musa (1855-1926) ile anlaşarak, birlikte üretim yaptı. Browning, 1895'ten itibaren gelişmiş bir silah firması idi.

- 27 Osmanlı askeri, 1884'de Belçika yapımı revolverlerin yerine İngiliz yapımı Winchester revolverlerini kullanmaya başlamıştır (İkinci Fırka'da bulunan emir ve zabıtların elindeki Belçika işi revolverlerin Winchester revolverleriyle değiştirilmesine dair yazı: BOA, Y.PRK.BŞK, nr. 9/80, 28 Z 1302 /8 Eylül 1885).
- 28 BOA, Y.A.HUS, nr. 364/92, 14 Ş 1314/18 Ocak 1897, lef 1.
- 29 BOA, HR.SYS, nr. 2828/15.
- 30 XIX. yüzyılın sonlarında Londra'da 9, Cambridge'de 1, İskoçya'da 1, İrlanda'da 2, Galler bölgesinde 2 tane Ermeni komitesi faaliyet gösteriyordu (BOA, Y.A.HUS, nr. 391/5).
- 31 Ermeni silah tacirleri, Berlin Anlaşması'ndan önceki dönemde de muhtelif Avrupa silah ve cephanesinin ticaretini yapıyorlardı. Meselâ Azaryan'ın, 1874'te 87,5 milyon Martini fişegi ile kurşun satın aldığına dair Winchester Fabrikası tarafından gönderilen iki telgrafname bunu belgelemektedir (BOA, HR.TO, 551/62, 9.5.1874).
- 32 Avrupa menşeli Martini tüfeklerinin gerek Osmanlı vilayetlerinde, gerek İran ve Bulgaristan'daki Ermeni komitecilerin kurdukları imalathanelerde taklitleri yapılarak, daha ucuza mal ediliyordu. 1906'da Erzurum'dan alınan bilgi üzerine Seraskerlik makamından Bâbü'lî'ye gelen yazıda, askerlerin bu vilayet merkezinde yaptığı bir aramada Ermeni evlerinde birkaç taklit Martini tüfeği ile bir miktar cephanesinin bulunduğu bildiriliyordu (BOA, A.MKT.MHM, nr. 644/9, Mikrofilm nr.: Erzurum 21968, 3 R 1324/27 Mayıs 1906, lef 6).
- 33 Geniş bilgi için, bkz.: Ali Fuat Örenc-Ali İhsan Gencer-Metin Ünver, Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi, İstanbul 2008.
- 34 Ekim 1885'te Yunanlılar'dan alınan Gıra marka tüfeğin denendiğine ve Gıra ile Martini Henri tüfeğinin teknik özelliklerinin karşılaştırılmasına dair tahrirat: BOA, Y.PRK.MYD, nr. 4/64, 29 Z 1302/9 Ekim 1885.
- 35 Anvers'den gelen İngiliz Hasmor vapurunun Pire'ye dinamit ihraç ettiğine dair yazı: BOA, Y.PRK.ASK, 41/67, 6 Z 1304/26 Ağustos 1887. Almanya tüccar bandıralı Çinos adlı gemiye Anvers'den dinamit yüklenerek Pire'ye getirildiğine dair tahrirat: BOA, Y.PRK.ASK, nr. 62/82, 11 Z 1307/29 Temmuz 1890.
- 36 Rusya'daki Nihilist bir Ermeni komitesi tarafından imal edilen bombaların Rusya Devleti'nin bilgisi dahilinde Rus gemileri ile İstanbul'a gönderilmek üzere Romanya Rusçuk'a getirilmesi, Romanya Hükümeti'ne yapılan baskı ile ilgili Ermeniler'in yakalanıp mahkeme edilerek cezalandırılmaları, Osmanlı Devleti'nin verilen cezaları yetersiz görmesi ve bu şahısların yurtdışında takip ettirilmeleri hakkında yazı: BOA, HR.SYS, nr. 2747/4, 25.4.1892.
- 37 Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in 27 Mart 1330/9 Nisan 1914 tarihi itibarıyla Hariciye Nezareti'ne gönderdiği tahrirat: BOA, HR.SYS, nr. 2776/76. Yaklaşık yirmi yıl sonra Revue Internationale dergisi sahibi Mösyö Waly'nin takma adla yazdığı " Küçük Asya'da Çarlık: Ermeni Meselesi " başlıklı makale (Bern Büyükelçisi Fuad Selim'den Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi Bey'e gönderilen tahrirat: BOA, HR.SYS, 2874/3) ise, propaganda amacıyla hazırlanması ve haklı olarak tenkid edilmesi dışında Çarlık ve Ermeni kelimelerini yanyana getirerek, Rusya'nın Ermeni Meselesi'ne tarihî bakışımı hatırlatmaktadır.
- 38 BOA, HR.SYS, nr. 2776/76.

- 39 Aynı yer.
- 40 Ermeni gönüllü birliklerinin teşkilatlanması ve silahlandırılmasında Ruslar'ın büyük payı bulunuyordu. 1 Kasım 1914'te Osmanlı ordusuna karşı başlatılan harekâta ilerlediklerini gören Ruslar, bölgedeki Müslüman halkın elinde bulunan silahları almış ve Ermeniler'e vermişlerdi (Süleyman Beyoğlu, "Fahreddin Paşa'nın Ermeni Meselesindeki Rolü", Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu, Editörler: Yrd. Doç. Dr. Bülent Bakar-Prof. Dr. Necdet Öztürk- Prof. Dr. Süleyman Beyoğlu, İstanbul 2007, s. 74.
- 41 Bu tâbir, 1890'larda İran'daki Ermeni komitelerinin silahlanmadan sorumlu üyeleri arasında kullanılmakta idi. Mesela, Tebriz'deki Taşnak Komitesi'nden Sirtak Hakob M. B'nin arkadaşı Vahan'a yazdığı bir mektupta, komite üyelerinde ve silah ustası Panos'un Tebriz'de bu tüfeklerden imal ettiği, komite vasıtasıyla Rusya'ya götürerek 10 Osmanlı Lirası'na sattığı, o tarihte Taşnak Komitesi'nde bunlardan 700 adet bulunduğu kaydedilmiştir. Sirtak mektubunda, beşeriyet-perver tüfenk Rusya Hükümeti tarafında askere dağıtılan tüfekler nevindedir, diyordu (Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, II, Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, haz. Necati Aktaş-Mustafa Oğuz, Mustafa Küçük, II (Ankara 1998), s. 259-260).
- 42 Rus tüfekleri, genellikle uzun süre kullanılmışlardır. Mesela, 1891 yılında Osmanlı Devleti'nde hizmete konulan Mosin Nagant, Irak'ta 1998'e kadar, yani 107 yıl kullanıldıktan sonra terkedilmiştir.
- 43 BOA, İ.HUS, nr. 1312 C/109. Ermeniler'in Ermeniyeye göç etmeleri hakkında, bkz.: Nurdan Şafak, " Osmanlı Devleti'nden ABD'ye Ermeni Göçü (1860-1914)", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 131 (Ermeni Meselesi Özel Sayısı) (Nisan 2001), İstanbul 2001, s. 91-92.
- 44 John Moses Browning, tanınmış bir ateşli silah tasarımcısıdır. Marka, bu tasarımcının adını taşır.
- 45 Bu firma, 1886 yılında, yeni imal ettiği av tüfeğinden hanedana nümuneler göndermiş, muhtemelen fiyatları yüksek bulunduğundan, İstanbul'a yeni mektuplar göndererek, satın alınmayacaksa nümunelerinin iadesini istemiştir (BOA, Y.PRK.SRN, nr. 2/16).
- 46 Van vilayetinden 20 Şubat 1323/ 4 Mart 1908 tarihinde gelen şifrenin sureti: BOA, HR.SYS, 2799/3.
- 47 BOA, Y.PRK.HR. 22/22. Komiteler, A.B.D.'nden ithal ettikleri dinamiti, daha sonra Avrupa merkezlerinde, Rumeli'de ve Anadolu'da kendi imalâthanelerinde üretmişlerdir. Ermeni hadiselerinde dinamit kullanılması büyük tepki görmüş; Müslüman Osmanlı tebeası kadar yabancılar tarafından da eleştirilmiştir. Geniş bilgi için, bkz: Güler Yarcı, "Lyonel Bondy'nin" Dinamit ve Diplomatlar "Başlıklı Makalesi ve Hınçak Ermenileri", Osmanlı'dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör, Editör: Doç. Dr. Osman KÖSE, Mart 2009-Samsun, s. 179-192, yay.: Samsun İlkadım Belediyesi.
- 48 Zaman zaman Ermeniler'den ele geçirilen ve hem Osmanlı ordusu, hem de halkın elinde bulunan bazı silah ve harp malzemesinin çeşitleri ve özellikleri şöyle idi: Gıra tüfek (kapaklı, kısa ve uzun, mükerrer ateşli olabiliyordu, Yunan Gırası olarak bilinenleri vardı); Martini nevi tüfek; çift kırma ve tek kırma nevinden çift tüfeği; Mısırkâri, İngilizkâri, bir gözlü tüfek; Karadağ Revolveri, Mısırkâri Martini, mütenevvi revolver; bıçak-kama-pala; mütenevvi tek av tüfeği; Beylik kasatura; şeşhâne tüfek; Bulgar Manlicheri; Winchester; kapaklı Yunan taklidi, Mısır taklidi, Rus taklidi; kırma çifte; kundaksız kırma

- çifte; Harbî; Bulgar sarısı; barut; kapsül; fabrika malı barut; fişek makinesi, tüfenk memesi, bomba kapsülü, fitil, dinamit mevadd-ı infilakiyesi (BOA, DH.EUM.2.Şb., nr. 11/48).
- 49 BOA, HR.SYS, nr. 2790/41.
- 50 Dinamit humbaralar, Kanadalı Balckmen tarafından icad edilmiştir (BOA, Y.PRK.HR, 22/30, 26 Ra 1314/ 4 Eylül 1896). 1894 yılında, Avrupa'da anarşistlerin baston, çanta ve diğer bazı şekillerde dinamit humbaraları imal ettikleri öğrenilmiş, bunların Osmanlı memlketlerine ithali yasaklanmıştır (BOA, BEO, nr. 363/27183, 15 Ş 1311/21 Şubat 1894). Ermeniler'in hadiseler esnasında çok miktarda bomba ve dinamit kullanmaya başlamaları üzerine, Bâbüâli, 1896 yılında II. Abdülhamid'e dinamit humbaralarının imal şekli hakkında bilgi sunduğu (BOA, Y.PRK.HR, 22/30, 26 Ra 1314/ 4 Eylül 1896), anlaşılmaktadır.
- 51 Urfa ve Antep'te Ermeniler'in silahlarının toplanması hususunda Halep vilayetinden gelen ve Mâbeyn-i Hümâyün Başkitabeti'ne sunulan şifre telgrafname: BOA, Y.A.RES, nr. 77/52.
- 52 Aynı yer. Dahiliye Nezareti'nin, Ermeniler'in elinde Henry Martini tüfeklerinin bulunup bulunmadığının araştırılmasına dair tezkeresi vilayete geldiğinde; Halep valisi, böyle bir maksatla evlere girmenin uygun olup-olmadığının kendilerine bildirilmesini (Halep valisi Zihni'nin 20 Teşrinisani 1311/ 2 Aralık 1895 tarihli tahriri: BOA, Y.A.RES, nr. 77/52) talep etmiş; doğabilecek hadiselerin sorumluluğunu paylaşmak istemiştir.
- 53 1904'te, Lyon'da ikamet eden Yazıcıyan adlı şahsın Fransızlar'la birlikte Marsilya Silah Fabrikası'ndan alıp, Sivaslı adı altında tanınan bir Ermeni'ye gönderdiği Gıra tüfeklerinin Mersin civarında Alata Limanı'ndan, para karşılığında, kayıkçı Hasan vasıtasıyla nakledileceği haber alınır (BOA, BEO, nr. 2244/168242, 14 L 1321/3 Ocak 1904). Daha sonraki yazışmalarda, mahallî idare, bu bölgede Alata diye bir yer olmadığını; ancak, silah nakline karşı sahillerde önlem alacaklarını bildirir
- 54 Batum Başşehbenderliği, 17 Ekim 1905 tarihli yazısına ek olarak 19 Ekim 1905'te Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazısında, Rus bayrağı taşıyan ve petrol gazı ihraç etmek üzere İzmir ve Selanik'e uğrayan bu vapurlardan Burjon ve Scani'nin memurlar tarafından dikkatle takip edilmesi gerektiğini bildirir (BOA, HR.TO, nr.359/56, Orijinal nr.: TS. 105, Mikrofilm nr: Şehbender 305.6.10.1905). Başşehbender, aynı yazısında, mahallî zabitanın Âhaşan'da, şehirden bir saat uzaktaki bir mahalden şehir merkezine sevkedilmekte olan çok miktarda tüfek ve mühimmat bulduğunu bildirir. Jandarma Miralay tarafından verilen bilgiye göre, bu silahlar Âhaşan'a Ermeni ihtilalcilerinden Mattaşef'in vapurları ile nakledilmektedir (Gös. yer).
- 55 Dahiliye Nezareti'nden 7 Eylül 1321/20 Eylül 1905 tarihli Sadaret tezkiresine cevaben gönderilen 24 Aralık 1905 tarihli tezkire: BOA, A.MKT. MHM, nr. 615/3, Mikrofilm nr.: Mütenevvia/21504, 1 Ş 1323/1 Ekim 1905. Kezâ, Kıbrıs Niyabeti'nden gönderilen 16 Ekim 1905 tarihli yazı (Aynı yer, lef 3) ve Dahiliye Nezareti'nin 24 Aralık 1905 tarihli tahriratına göre (aynı yer, lef 2), mahallin ileri gelenlerinden Âsaf ve Osman Nuri Efendi adındaki iki kişinin 1900 yılından itibaren burada istihdam edilerek, komitenin gerek Kıbrıs'daki silah ve mühimmatı, gerek diğer hareketleri hakkındaki bilgi toplanmıştır. Yapılan istihbarattan, komitecilerin İskenderun ve Mersin Limanları ile Anadolu'nun Ada'ya yakın diğer sahillere kayıklarla

- Kıbrıs'ın Karpas nahiyesine, oradan posta vapurlarıyla Tuzla İskelesi'ne çıktıklar; bazılarının civar köylere ve Lefkoşe civarındaki manastıra; bazılarının da Kıbrıs üzerinden yabancı memleketlere gittikleri anlaşılır. Âsâf Efendi'ye, Lefkoşe'ye 3-4 saat mesafedeki Ermeni Manastırını izlemesi; Tuzla'da bulunan Osman Enveri Efendi'ye de oraya gelecek Ermeniler hakkında araştırma yapması talimatı verilmişti. Osman Enveri Efendi, Tuzla'da 20-30 kadar yabancı Ermeni bulunduğunu, firarilerin orada ikamet eden saatçi Mardiros tarafından himaye edildiklerini öğrenmiş; Âsâf Efendi ise, Lefkoşe'deki Ermeniler'in, eski firarilerden ve İngiltere'de Londra'ya ve diğer ecnebi memleketlerine gidip-gelen dâvâ vekili Sivaslıyan'ın talimatıyla hareket ettiklerini (Aynı yer, lef 4) tespit etmişti (Aynı yer). Sivaslı'nın adı, Ermeniler'in Avrupa menseli silah alimlerinde daha sık kullanılır olmuştur.
- 56 Temmuz 1914'te, Lord Curzon Kıbrıs'ın bölgedeki İngiliz varlığı bakımından önemini şöyle belirtiyordu. “.. Kıbrıs, Port Said'ten 200, Suriye kıyılarından 65, İskenderun'dan 100, Mersin Limanı'ndan 80 ve Anadolu kıyısındaki Antalya'dan 150 mil uzaklıkta bulunmaktadır. Böylece Kıbrıs, gelecek yıllarda Doğu Akdeniz ve Ortadoğu egemenliği bakımından anahtar durumundadır “ (Ulvi Keser, Kıbrıs 1914-1923 Fransız Ermeni Kampları, İngiliz Esir Kampları ve Atatürkçü Kıbrıs Türkü, İstanbul, s. 33).
- 57 1894 yılı Nisan ayının son günlerinde, İngiltere'nin Liverpool Limanı'ndan hareket ederek Pire yolu ile Selanik'e gelen Epic adlı İngiliz yük vapurunun içinde bir Ermeni papazının saklanmakta olduğu haber alındı. Selanik vilayetinden bildirildiğine göre, vapur, Selanik Limanı'ndan yolcu almayarak İstanbul üzerinden Rusya sahillerine hareket etmişti. Vali, içinde silah bulunması muhtemel vapurun Osmanlı sahillerine gizlice silah ve benzeri madde çıkarmasına fırsat vermemek için ilgililerin dikkatini çekiyordu (BOA, Y.A.HUS, nr. 295/85, 27 L 1311/1 Mayıs 1894).
- 58 1916 yılının son günlerinde Doğu Lejyonu'nu kurma görevi Albay Romieu'ya verildi. Albay, Fransa Dışişleri'ne gönderdiği 4 Aralık 1916 tarihli raporunda, Lejyon'un kuruluş mahalli, teşkilatı ve iâsesi dahil, kuruluşu hakkında esaslı bilgiler veriyordu. Buna göre Lejyon, Ada'da Famagusta'ya 24, Trikorna'ya 2 km. uzaklıkta, Monarga'da teşkil edilmişti. Lejyon için kurulan Monarga'daki kampta, ilk zamanlar, daha önce duvarcı ustası ve marangoz olarak çalışmış 54 Ermeni bulunuyur, kamptakilerin giyecek ve diğer ihtiyaçları Mısır'da İskenderiye ve Port Said'teki İngiliz dükkânlarından temin ediliyordu (Keser, a.g.e., s. 41 vd.; Mustafa Serdar Palabıyık, “ Fransız Arşiv Belgeleri Işığında Fransız Doğu Lejyonu'nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (Kasım 1916-Mayıs 1917) “, Ermeni Araştırmaları, sayı 23-24 (Ankara-Nisan 2006), s. 207 vd.).
- 59 Gös. yer. Ada'daki Lejyon'un nüvesini teşkil eden Cebel Musa Ermenileri'nin, Lejyon'un tam teşekküllü bakımından yeterli görülmemesi üzerine, Mısır'daki Ermeni komitelerinden Amerika'ya temsilciler gönderilmiş, burada yaşayan Ermeni ve Suriye asıllı şahıslardan gönüllüler toplanmıştır. Kendisi de Suriyeli olan Dr. Lakkar, Suriyeliler'i Lejyon'a dahil etmeye görevlendirilmiştir (Palabıyık, a.g.m., s. 207-208).
- 60 İskenderiye Ermeni komiteleri adına ayrı bir önemi haizdir. Zira, ilk defa İsviçre'de kurulan Hınçak Partisi, Nazar Bekyan ve arkadaşları arasındaki bazı görüş ayrılıkları sebebiyle bir süre sonra dağılmış; ikiye ayrılan taraflardan bir gurup, 1898'de İskenderiye'de bir araya gelmiş ve Yeni Hınçak Partisi'ni kurmuştur. Bu gurup, daha sonra Londra ve Avrupa'daki bazı

- merkezlerde teşkilatlanmaya devam etmiştir (Londra'da yeniden kurulan Hınçak Komitesi'nin ıslahat-ı mev'üdenin uygulanması isteğiyle Düvel-i Muazzama sefirlerine umümi tahrirat gönderdikleri hakkında tafsilatı hâvi 8.1.1898 tarihli telgrafa cevaben gönderilen yazı: BOA, HR. SYS, nr. 2745/2, 15.1.1898).
- 61 BOA, A.MKT.MHM, nr. 544/16, Mikrofilm nr.: Mütferrika 14230, 18 Z 1315/10 Mayıs 1898.
- 62 Ermeniler tarafından Kırım'dan İstanbul'a getirilmek üzere hazırlanan 16 adet bombanın nakline memur üç kayıkçı ile bunlara refakat eden Takop Arbaşyan adlı Ermeni'nin kayıplara karıştığı hakkında yazı: BOA, ZB, nr. 597/44, 17 T 1323/ 30 Kasım 1907.
- 63 Türkmençay Anlaşması 10 Şubat 1828'de imzalandı. Daha önce Gülistan Anlaşması ile Rusya'ya karşı kuzey hanlıklarını kaybeden İran, bu defa Erivan ve Nahçıvan Hanlıkları'nı kaybetmişti. Böylece Rusya, Kafkasya'nın işgalini tamamlamıştı. Anlaşmanın 15. maddesi İran'da yaşayan Ermeniler'in Erivan'a göçünü kolaylaştırıyordu. Onlar da anlaşma imzalandıktan hemen sonra Erivan'a göç etmeye başlamışlardı (Hatem Cabbarlı, " Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri ", Ermeni Araştırmaları, sayı 4 (Ankara-Aralık 2001-Ocak-Şubat 2002), s. 126 vd.).
- 64 C 1333/16 Nisan-14 Mayıs 1915'te Kayseri'nin Develi kazasında ortaya çıkartılan harp silahları bomba, fişek ve barut gibi eczâ-yı nâriyeden bir kısmı hakkında Kayseri Mutasarrıflığı'ndan Dahilye Nezareti'ne gönderilen tahrirat: BOA, DH.EUM.2.Şb, nr. 6/1.
- 65 Ermeniler'in Sivas'ta çok sayıda silah, erzak ve mühimmat depoladıkları hakkında 3 Haziran 1916 tarihli şifre yazı: BOA, DH.ŞFR, nr. 64/194.
- 66 28 Ağustos 1895'te Ermeniler'in bulunduğu İngiliz bandıralı bir vapurdan Sinop'a çıkarılan silah ve cephanin bir miktarı Vezirköprü yoluyla Sivas havalisine, kalanı Trabzon tarafına sevk edilmişti. Ekim 1895'te, bu defa Bafra civarında tütün araması yapılırken rejî kolcuları tarafından girilen birkaç Ermeni'nin evinde çok miktarda silah bulundu (BOA, A.MKT.MHM, nr. 656/2, Mikrofilm nr.: Kastamonu 6433, 18 R 1313/8 Ekim 1895).
- 67 Sofya ve Sırbistan yoluyla Selanik, oradan İzmir'e bomba nakleden Ermeni Karabet Hartek adlı şahsın Varna'dan Filibe'ye gittiğine dair tahrirat: BOA, A.MTZ(04), nr. 145/72, 20 C 1324/11 Ağustos 1916.
- 68 Ermeniler'in Bulgaristan'dan trenle İstanbul'a bomba, kundak ve saire nakletmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirlerin alınmasına dair yazı: BOA, A.MKT.MHM, nr. 633/1, 5 Ca 1315/1 Kasım 1897.
- 69 Edirne valisi Âdil [Bey]'in Ermeniler hakkında raporu: BOA, DH.EUM, 2. Şb, nr. 7/21.
- 70 Birinci Dünya Savaşı devam ederken, Mayıs 1915'te, İstanbul'da dâvâ vekili Parsih Gülbenkian'ın evinde bomba ve dinamit bulundu. Daha önce Ermeni Taşnaksütyun Kulübü iken, Gülbenkian'ın satın alıp, mesken olarak kullandığı bu bina, Moda'da 45 nolu hanedir. 9 Mayıs 1915 günü yapılan aramada, evde, döşemelerin altında bir sandık içinde 10 gaz tenekesine konulmuş 180 kıyye dinamit, 9 adet boş bomba kabı bulunmuş ve Kolordu Mühimmat Anbarı'na teslim edilmiştir (Polis Müdüriyeti'nin 6 Mayıs 1331/ 19 Mayıs 1915 tarihli tahriri : BOA, DH.EUM.2.Şb. 7/16).

- 71 Kudüs ve Kayseri'de müsadere edilen silahlar, Dördüncü Kolordu Komutanlığı'nın isteğiyle Menzil Müfettişliği'ne teslim edilmiş, patlayıcı maddeler güherçile fabrikasına gönderilmişti.
- 72 Sultan II. Abdülhamid'in 16 Kasım 1895 tarihli irade-i seniyesi ile Osmanlı Ermenileri'nin ellerindeki silahlar toplanmaya çalışılmıştır. 16 Kasım günü, mülkiate ve askeriyeye verilecek talimata ilave olarak gönderilen bu emrin muhtevası şöyle idi: Dahilde ihtilal çıkarmak ve katil kasdıyla meydana çıkan Ermeniler'in, Henri Martini ve buna benzer askere ve harbiyeye mahsus tüfeklerle silahlandıkları ve cinayet işledikleri görüldüğünden, mülkün âsâ-yişini ihlâl ve ecnebi müdahalesini davet etmek niyetiyle mutî ahaliyi katl ve zarara cüret eden ve Osmanlı Hükümeti'nin emirlerine itaat etmeyen, Osmanlı askerine karşı duran kim olursa olsun, kanun nazarında sorumlu olacağından, ekseri bu gibiler bir şekilde tedarik ettikleri silah ve revolverler ile silahlı bulduklarından, kendilerinin âlât-ı şekâvet olan her türlü silahlarının toplanmasına hükümetin hak ve yetkisi olmakla, halen bunların ellerindeki silahlar için hükümet tarafından beyannameler çıkartmak suretiyle neşri, bundan sonra bu gibi silahların toplanıp, askeri depolara teslimi hususunda vilayetlere malumat verilmesi, Halep ve Adana vilayetlerine telgrafla bildirilmesi, Seraskeri'ye bilgi verilmesi (Ermeniler'in elindeki silahların toplatılmasına dair Encümen-i Mahsâs-ı Vükelâ mazbatası sureti ve padişahın irade-i seniyesi: BOA, İ.DH, nr. 1328, 1313 Ca/71, 28 Ca 1313/16 Kasım 1895).
- 73 Moda'da Gülbekyan'ın evinde bulunan silah ve mühimmatın Kolordu Mühimmat Anbarı'na gönderildiğine dair yazı: BOA, DH.EUM.2.Şb. 7/16.
- 74 BOA, HR.SYS, nr. 2761/41.
- 75 1793-1861 yılları arasında yaşayan A.B.D.'li silah tasarımcısı tarafından kurulan Remington Arms Company, 1816 yılında faaliyete geçmiş, özelleştirilmiştir.
- 76 BOA, HR.SYS, 2828/15.
- 77 2 9 Eylül 1893'te Hariciye Nezareti'nden Karatodori Paşa'ya gönderilen telgrafname: BOA, HR.SYS, 2761/38.
- 78 BOA, HR.SYS, 2761/41.
- 79 Hariciye Nezareti'ne gönderilen 22 Ekim 1896 tarihli Raguzâ Başşehbenderliği tahrirat tercümesi: BOA, HR.TO, nr. 354/20, Orijinal nr.: 451, Mikrofilm nr. : Şehbender 371, 9.10.1322/ 22 Ekim 1896.
- 80 BOA, HR.SYS, nr. 2734/32, 26.11.1896/26 Kanunısani 1311/7 Şubat 1896: BOA, Y.A.HUS, nr. 364/92, 14 Ş 1314/18 Ocak 1897, lef 1, 3 (24 Kanunievvel 1311/5 Ocak 1896 tarihi itibarıyla Berlin Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 408 numaralı gizli yazının tercümesi).
- 81 Hariciye Nezareti'nden Sadaret makamına gönderilen 11 Ş 1314/15 Ocak 1897 tarihli tezkire: BOA, Y.A.HUS, nr. 364/92, 14 Ş 1314/18 Ocak 1897, lef 2.
- 82 Aynı yer.
- 83 BOA, Y.A.HUS, nr. 364/92, 14 Ş 1314/18 Ocak 1897, lef 1.
- 84 Gös. yer.
- 85 Osmanlı arşiv belgelerinde Brêm olarak kayıtlıdır. Burası, Almanya'nın kuzeybatısında, Hamburg'a birkaç saat mesafede ve Hollanda sınırı yakınındaki Bremen şehridir. Fransızlar buraya Brêm demektedirler.

- 86 BOA, DH.TMIK.M, nr. 17/78, orijinal kayıt nr. 1764, 29 R 1314/7 Ekim 1896.
- 87 Aynı yer.
- 88 İki devletin silah sanayii ilk defa birlikte çalışmamaktadır. Birinci Dünya Savaşı'nda görüleceği gibi, Berlin'deki Ludwig Loewe&Co., Liège'deki silah fabrikası ile birlikte Belçika ordusu için Mauser tüfekleri imal etmişlerdir (Ball, a.g.e., 25).
- 89 İngiliz Ermeni Cemiyeti eski başkanıdır. İngiltere'de Ticaret Bakanı olarak da görev yapmıştır (BOA, Y.A.HUS, nr. 330/76). Aslında tarihçi olan Mösyö Bryce, daha önce Anadolu'ya gelmiş, Cudi Dağı çevresini gezmiş, Osmanlı Ermenileri hakkında da özel bilgi ve birikime sahip olmuştur (Londra'daki Osmanlı Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1893 tarihli telgrafname (BOA, HR.SYS, 2851/26) .
- 90 BOA, Y.PRK.TKM, nr. 18/19, 25 Za 1307/13 Temmuz 1890.
- 91 1880 yılında İngiltere'de Gladstone başkanlığında kurulan liberal hükümet, aynı yıl 4 Mayıs'da, Berlin, Viyana, Roma ve Petersburg'daki elçilerine, buldukları ülke hükümetlerine başvurarak Berlin Anlaşması hükümlerinin uygulanması için Bâbüalî'yi ikaz etmeelri ve cebir kullanma husunda birlikte hareket etmeleri yönünde teklif ilettiler. Bâbüalî'yi baskı altında tutmak için de 28 Mayıs 1880 tarihinde parlamento üyesi Goschen'i Fevkalâde elçi sıfatıyla İstanbul'a tayin etti. Goschen'in girişimleriyle Avrupa devletlerinin İstanbul'daki elçileri 11 Haziran'da Bâbüalî'ye ayrı ayrı notalar verirken Anadolu Islahatı'na da yer ayırdılar (Karaca, a.g.e., s. 41-42). 1885'te Liberaller'in yerine iktidara gelen Lord Salisbury Hükümeti'nin yönetimi kısa sürdü. Ertesi yıl yeniden iktidara gelen Gladstone'un ilk işi Ermeni Islahatı Meselesi'ne eğilmek oldu. Bu maksatla, 16 Haziran 1886'da Hariciye Nazırı Said Paşa'ya bir Memorandum verildi. İngiliz Hükümeti'nin, Osmanlı, Almanya ve Avusturya Hükümetleri'nin büyük tepkisine yol açan bu girişimi bir süre sonra kapatıldı (Karaca, a.g.e., s. 43). Fakat, Gladstone ve sonraki İngiliz hükümet başkanları, Osmanlı Devleti'nin tasfiyesine kadar Ermeniler'e silah temini ve benzeri konularda yardım ettiler.
- 92 Londra Hükümeti'nin Osmanlı vilayetlerindeki Ermeniler'in durumu hakkında İngiliz diplomatlarının yazılarından derlediği ve İngiliz Parlamentosu'ndaki guruplara dağıttığı bir kitaptır (Londra'daki Osmanlı sefiri Rüstem Paşa tarafından Hariciye Nezareti'ne gönderilen 21 Nisan 1892 tarihli tahrir: BOA, HR.SYS, nr. 2752/37). Tamamen Osmanlı aleyhtarı olarak hazırlanmıştır.
- 93 BOA, Y.PRK.AZJ, nr. 20/38.
- 94 BOA, HR.SYS, nr. 2757/10.
- 95 Gös. yer.
- 96 Londra Hükümeti Ermeniler'e silah satışını inkâr etmekle beraber, Londra İngiliz Ermeni Komitesi, 1894 yazında Yunanistan'a gönderilerek, Adana havaisi ve İstanbul'a silah ve mühimmat ithaline uygun mevkileri araştırmakla görevlendirilmişti. Komite görevlisi, bu amaçla, önce 500 lira ücret karşılığında Siyamlı Kosti Kantoş adlı birine bazı tekliflerde bulundu. Fakat, anlaşma sağlanamadı. Atina Sefareti Maslahatgüzarlığı, 8 Ağustos 1894'te Siyamlı'nın böyle bir hizmet için 1.000 lira istediğini, komitecinin de bu işi yapacak başka birine başvurduğunu Hariciye Nezareti'ne bildirdi. Nezaret, bu hususu ayrıntılı olarak inceledikten sonra, 13 Ağustos 1894'te Bâbüalî'ye

- bilgi verdi. Yapılan araştırmada, Siyamlı'nın, Ermeniler ile yakın münasebeti bulunan ve pek güvenilmeyen bir meyhaneci olduğu; daha önce, iş aramakla maksadıyla İskenderiye'ye gittiği ve herhangi bir iş bulamayarak Yunanistan'a döndüğü haber verilmişti (BOA, A.MKT.MHM, nr. 729/7, Mikrofilm nr: Esliha ve eşya-ı menu'a 2655, 27 M 1312/31 Temmuz 1894, lef 3, 8).
- 97 Ermeniler, 12 Şubat 1919'da Paris Konferansı'na sundukları muhtıradan, bağımsız bir Ermeni Devleti'nin Van, Bitlis, Diyarbakir, Erzurum, Elazığ, Sivas ve Erzurum'dan başka, Karadeniz'e açılan kapı olması dolayısıyla Trabzon'un bir kısmını da istemişlerdi (M. Hanefi Bostan, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-i Milliye Cemiyeti'nin Doğu Karadeniz Bölgesinde Yaşayanların Türk Olduğuna Dair Bir Muhtırası ", Milli Mücadele'de Giresun Sempozyumu (6-7 Mart 1999). Bildiriler, İstanbul 1999, s. 37-38; Zeynep Tüfekçi, Trabzon ve Çevresinde Yapılan Ermeni Tehcir ve Yargılamaları, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yüksek lisans Tezi, İstanbul 2001, s. 158).
- 98 BOA, Y.PRK.UM, nr. 33/99.
- 99 3 Haziran 1893'te Tahsin adlı bir muhbirden alınan bilgiyi ihtiva eden ve Bitlis vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafname: BOA, Y.PRK.DH, nr. 6/16. Muhbir, Londra Hükümeti'nin bu tarihte bölge halkını kıskırttığını bildiriyor; Sason taraflarındaki Kürtler'in bazılarının da kontrol altına alınacağıнын beyan edildiğini yazıyordu. Bunu üzerine Bâbüali, vilayetten, civardaki yerleşim birimlerinin herbirinde hafiyeler bulundurarak adı geçen yerlerdeki her türlü bilgi toplama vasıtalarının arttırılmasını istemişti (Gös. yer).
- 100 Ebeveynlerinden birinin Musevi olduğu zannedilen Lazar, Londra'da ticaretle uğraşıyordu (Londra Sefiri Rüstem Paşa'dan Hariciye Nazırı Said Paşa'ya tahrirat: BOA, HR.SYS, 2761/26).
- 101 Aynı yer.
- 102 BOA, HR.SYS, 2761/26.
- 103 BOA, HR.SYS, nr. 2757/43.
- 104 BOA, HR.SYS, nr. 2828/44.
- 105 BOA, DH.TMK.M, nr. 22/13, Orijinal nr.: 2134, 2 C 1314/8 Kasım 1896.
- 106 BOA, HR.SYS, 2828/12.
- 107 Fitzgerald adlı İngiliz gazetecisinin hile ve entrikalarıyla, Ermeni komitelere mensup bazı şahıslar Osmanlı Devleti nezdindeki İngiliz konsoloslarına tavsiye edilerek, himaye ve yardım görüyorlardı (Londra Büyükelçiliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 12 Ocak 1894 tarihli tahrirat tercümesi: BOA, Y.A.HUS, nr. 289/63). İngiltere konsolosları Ermeni komitelerinin haberleşme vasıtalarından biri idi. 29 Ocak 1894'te Hariciye Nazırı Said [Paşa] ile Sadaret makamı arasındaki bir yazışmada, Fitzgerald ile Ermeni komitelerinden sakınılması maksadıyla İngiltere Hükümeti'nin dikkatinin çekilmesi; bu maksatla Londra'daki Osmanlı Sefareti'ne talimat verilmesini gerektiği kaydediliyordu (BOA, Y.A.HUS, nr. 289/63).
- 108 Avusturya'nın Pencil sistemi tüfeklerinin bir kısmı, muhabir Fitzgerald tarafından Atina'daki Giritliler Komitesi'ne satılmış; geride kalan büyük kısmını silah tacirleri almış ve Amerika tarafına göndermişlerdir.
- 109 Gös. yer, lef 2.
- 110 BOA, Y.A.HUS, nr. 280/81, 13 Ra 1311/ 24 Eylül 1893, lef 1.

- 111 21 Eylül 1309/2 Ekim 1893 tarihi itibarıyla, Viyana Sefareti Maslahatgüzarlığı'ndan Hariciye Nezareti'ne gönderilen 447 numaralı telgraf tercümesi: Gös. yer, lef 3, 5.
- 112 Gös. yer, lef 4.
- 113 Trieste valisine verilen emir üzerine oradan alınan rapora dair Avusturya Sefareti'nden gelen yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, nr. 2828/16.
- 114 Aynı yer.
- 115 BOA, HR.SYS, 2761/60. Osmanlı makamlarının Trieste'de yaptırdığı soruşturma gizli olarak yürütüldü., silah meselesiyle ilgili şahıslardan Yannapulos'un anlamaması için son derece dikkatli davranıldı. Bâbîâlî memurlarına yardımcı olan Axelos Efendi'ye de yeni talimatlar verildi. Trieste Başşehbenderi'nin o tarihe kadar gizli bir hafiyeden daha uyanık olduğunu ispat ettiği kanaatiyle, soruşturmanın O'na verilmesi teklif edilmişti. Öyle ki, Trieste'ye gelen yeni bir memurun bölgeyi ve istihbarat vasıtalarını tanımaması sebebiyle burada ikamet eden eski bir görevli kadar başarı sağlaması mümkün görülmemiştir (Aynı yer).
- 116 Londra Osmanlı Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 3 Ekim 1893 tarihli hususi yazının tercümesi: BOA, HR.SYS, 2828/12. Osmanlı yetkililerine göre, kaçak silahlar Trieste'den İngiltere'ye geldiği takdirde bunların izini takip etmek çok zordu. Zira, Londra Limanı'na gelip-giden gemi sayısı bir hayli fazla idi. Şu halde, Ermeni komitecilerinin aldığı Wanzel tüfekleri, öncelikle Trieste Limanı'nda kontrol altında tutulmalı idi. Londra'daki muhbir Lazar da, Trieste'den İngiltere'ye yapılacak bütün silah sevkiyatı hakkında kendisine zaman zaman bilgi vermek üzere mahallinde bir gizli memur tayin etmek üzere Trieste'ye gitmeyi teklif ediyor, bu seyahat için 40-50 İngiliz Lirası istiyor, Trieste'de görevlendireceği memura verilecek maaş miktarının da ileride belirlenebileceğini söylüyordu. Bâbîâlî'ye göre, Trieste'deki mahallî memurların onayı alınmadan buradan herhangi bir yere silah göndermek mümkün değildi. Öyle ise, Lazar'ın teklif ettiği gibi bir memur da gerekli değildi. Osmanlı Devleti'nin Trieste Başkonsolosu limandaki günlük sevkiyata dikkat edebilirdi. Ermeniler'in Liège'de yaptıkları alımlara gelince, Lazar bu alımların önemsiz olup, az miktarda revolverden ibaret olduğunu söylüyordu. O'na göre, bu silahlar İngiltere'den değil, doğrudan doğruya Belçika'nın Anvers Limanı üzerinden gönderilecekti. Lazar, yapılacak bütün silah ve mühimmat sevkiyatını bildirmek üzere Liège'de bir yıl süre ile ayda 400 lira maaşla gizli bir memur görevlendirmek istedi. Lazar'ın daha önce bahsettiği Paris'te oturacak memurun da silah sevkiyatı değil Paris'teki Ermeniler'in faaliyetlerini takip edeceği anlaşıldı (Aynı yer).
- 117 5 Mart 1311/ 17 Mart 1895 tarihinde Marsilya Başşehbenderliği'nden Hariciye Nezareti'ne gelen tahriratın tercümesi: BOA, HR.TO, nr. 352/10, Orijinal nr.: 451, Mikrofilm nr.: Şehbender 83, 5.3.1311/17 Mart 1895.
- 118 BOA, HR.TO, nr. 352/10, Orijinal nr.: 451, Mikrofilm nr.: Şehbender 83, 5.3.1311/17 Mart 1895.
- 119 BOA, A.MKT.MHM, nr. 544/16, Mikrofilm nr.: Müteferrika 14230, 18 Z 1315/10 Mayıs 1898, lef 1 (17 Z 1315/9 Mayıs 1898 günü Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri'ne gönderilen tahrirat).
- 120 Aynı yer.

- 121 Paris Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 12 Haziran 1314/24 Haziran 1898 tarihli tahrirat tercümesi: BOA, A.MKT.MHM, nr. 544/16, Mikrofilm nr.: Müteferrika 14230, 18 Z 1315/10 Mayıs 1898, lef 4.
- 122 Aynı yer.
- 123 BOA, DH.MKT, nr. 1142/62, 8 Z 1324/23 Ocak 1907.
- 124 BOA, BEO, nr. 2244/168242, Birleştirme nr. 167958, 13 L 1321/2 Ocak 1904, lef 1.
- 125 Geniş bilgi için, bkz.: Kemal Beydilli, " 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler ", Türk Tarihi Belgeleri Dergisi, XIII/17 (Ankara 1987), s. 370-382.
- 126 Hasan Oktay, " Ermeniler ve Van İhtilal Örgütü (1896-1915) ", Ermeni Araştırmaları, sayı 5 (Ankara-Bahar 2002), s. 89
- 127 Yâver-i Ekrem Müşir Ahmed Şâkir Paşa'dır. 1878-1889 yılları arasında Petersburg'da sefaret görevinde bulunur. Ahmed Şâkir Paşa, 27 Haziran 1895 tarihinde II. Abdülhamid tarafından Anadolu Umum Müfettişliği'ne tayin edilmiştir (Karaca, a.g.e., s. 21, 55). 1890 yılında Ermeni komiteleri faaliyeteye geçince, Paşa, gazeteci Danisso vasıtasıyla, komite faaliyetlerini yakından takip etti. Şâkir Paşa, Hariciye Nezareti vasıtasıyla Danisso'yu Erzurum üzerinden Kafkasya'ya gönderdi. Gazeteci, 1891 ilkbaharında Ermeniler'in karışıklık çıkaracakları öğrenmiş; ayrıca topladığı bilgileri bizzat Paşa'ya sunmuştu (Karaca, a.g.e., s. 28-29).
- 128 BOA, Y.EE, nr. 97/89.
- 129 Aynı yer.
- 130 BOA, A.MKT.MHM, nr. 531/29, Mikrofilm nr.: Müteferrika 1331, 17 B 1311/24 Ocak 1894, lef 7.
- 131 BOA, A.MKT.MHM, nr. 729/8, Mikrofilm nr.: Esliha ve eşy-â-yı memnu'a/5719, 23 Z 1312/17 Haziran 1895, lef 3.
- 132 Zabtiye Nezareti'nden Sadaret'e yazılan 11 Temmuz 1895 tarihli tahrirat: BOA, A.MKT.MHM, nr. 729/8, Mikrofilm nr.: Esliha ve eşy-â-yı memnu'a/5719, 23 Z 1312/17 Haziran 1895, lef 4.
- 133 BOA, A.MKT.MHM, nr. 729/8, Mikrofilm nr.: Esliha ve eşy-â-yı memnu'a 5719, 23 Z 1312/17 Haziran 1895, lef 1.
- 134 BOA, HR.SYS, nr. 2864/52, 25 Mart 1904.
- 135 BOA, DH.SYS, nr. 71-2/4, 23 L 132917 Ekim 1911.
- 136 BOA, HR.SYS, nr. 2882/7, 23.12.1915, Orijinal nr. D.108.
- 137 İran, XVI. yüzyıldan başlayarak İngiltere ve Rusya üzerinden Batı Avrupa ticaretine açılmıştı. Anadolu ve Basra Körfezi'nden geçen ticaret yolları, Osmanlı Devleti'nin aleyhine olarak İran'ın kontrolüne geçmiş; İngiltere ve diğer Avrupa devletleri, genellikle Rusya üzerinden ticaret yapmaya başlamışlardı. Ayrıca, XIX. yüzyılda Türkmençay Anlaşması'ndan sonra Rusya, İran'da en fazla müsaadeye mazhar devlet olarak imtiyaz elde etmişti. Böylece Rusya, İngiltere ve Osmanlı Devleti, İran'ın dış ticaretini kontrol eden üç önemli güç olmuşlardı. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra İngiltere ile Rusya, İran ticaretini yönetmeye başlamışlardı. Bunların yanında kendisine yer edinmek isteyen Almanya, 1873 yılında İran Devleti ile bir ticaret anlaşması yaptı. Berlin Hükümeti, anlaşmaya rağmen İran ticaretinden beklediği imkânları sağlayamadı. 1890'lı yıllarda Almanya'nın Ortadoğu siyaseti değişecektir. Başbakan Bülow'un Bağdat-Basra Demiryolu Projesi'ni açıklamasının sonra İran'a

- duyulan ilgi artmıştır. 1906 yılında Hamburg-Amerika Denizcilik Şirketi'nin Basra Körfezi'ne sefer yapmaya başlamasıyla birlikte, Almanya, İran ticaretinde İngiltere, Rusya ve Osmanlı Devleti'nden sonra dördüncü önemli güç olmuştur (Ortaylı, a.g.e., s. 4).
- 138 BOA, Y.PRK.ASK, 69/43, 24 C 1308/4 Şubat 1891, lef 1, 3.
- 139 BOA, A.MKT.MHM, nr. 535/15, Mikrofilm nr: Mütferrika 6760, 15 Ca 1313/3 Kasım 1895, lef 1.
- 140 Aynı yer, lef 2.
- 141 Gös. yer, lef 3.
- 142 BOA, Y.PRK.UM, nr. 41/23.
- 143 Kars Şehbenderliği Vekâleti'nden Petersburg Osmanlı Sefareti'ne gönderilen yazı sureti: BOA, A.MKT.MHM, nr. 669/17, Mikrofilm nr: Van 10909, 18 B 1314/ 23 Aralık 1896, lef 4.
- 144 BOA, A.MKT.MHM, nr. 621/13, Mikrofilm nr.: Bitlis /14462, 19 R 1316/6 Eylül 1898, lef 2.
- 145 BOA, A.MKT.MHM, nr. 621/13, 19 R 1316/6 Eylül 1898. Mikrofilm nr.: Bitlis 14462. Bahriye Nezareti,'nin gönderdiği cevapta, yine de bu mahalle uygun bir istimbot yapılabileceğini ekleyerek, maliyeti hakkında bilgi veriyordu. Uzunluğu 70, genişliği 12, derinliği 6 kadem olmak ve saatde 10 mil mesafe katetmek; ayrıca, mürettebatı ile birlikte 16 zabıt ve askeri istihdam etmek üzere bir adet istimbotun tekne ve makinesiyle birlikte Van Gölü'ne gönderilmesi; ecza olarak da 1.969 ve mahallinde terkibi 500 lira olmak üzere, toplam 2.469 Osmanlı Lirası karşılığında, bu ihtiyacın karşılanabileceği kaydediliyordu (Aynı yer).
- 146 BOA, İ.HUS, nr. 76, orijinal nr.: Yıldız Başkitabeti 3074, 1317 Ra/69. 29 Ra 1317/7 Ağustos 1899.
- 147 BOA, Y.A.HUS, nr. 414/42, 14 Z 1318/4 Nisan 1901. lef 1.
- 148 Aynı yer
- 149 BOA, Y.A.HUS, nr. 414/42, 14 Z 1318/4 Nisan 1901, lef 2. Bâbüâli, sonraki yıllarda, İran'ın Avrupa'dan satın aldığı silahlarla bunların sevk yollarını titizlikle takip ett.i Mesela 1906'da, İran Hükümeti'nin Fransa ve Avusturya'dan sipariş ettiği silah ve mühimmat bilgileri bir hayli araştırılmıştı (BOA, BEO, nr. 2843/213200, 12 R 1324/ 5 Haziran 1906).
- 150 Hüseyin Nâzım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, II, s. 255-256.
- 151 Aynı eser, s. 256-258.
- 152 Hüseyin Nâzım Paşa, a.g.e., II, s. 262.
- 153 Gös. yer.
- 154 BOA, A.MKT.MHM, nr. 673/38, Mikrofilm nr.: Van 22616, 23 Ca 1325/4 Temmuz 1907.
- 155 BOA, A.MTZ (04) , nr. 67/64, 26 Ca 1318/21 Eylül 1900
- 156 Bulgaristan Komiserliği'nin, 20 Mart 1903 tarihli arızasına zeyl suretiyle 12 Nisan 1903 tarihinde Sadaret'e gönderdiği tahrirat: BOA, A.MTZ(04), nr. 92/5, 16.1.1321/14 Nisan 1903, lef 4. Silahlar, İstanbul'da Bahçekapı'da Kayserili Hanı'nda ikamet eden Sirab Esva (?) Coryan (?) adlı şahsın kiralayacağı bir sandalla Alman vapurundan çıkarılarak, Trabzon taraflarına giden Yunan bandıralı bir vapurda bulunacak Agob adlı Ermeni'ye teslim edilece; Agob tüfekleri Trabzon'da Kemahlı Hanı'nda Kemahlı Begomi Mıgırđiçe

- teslim etmek üzere, 100 Napolyon'a kiraladığı bir sandalçı vasıtasıyla karaya çıkaracaktı. Tüfekler Burgaz'da vapura yüklediği anda, ayrıca telgrafla bilgi verilecekti (Gös. yer).
- 157 1893 sonbaharında, Amerika'dan dönen Ermeniler'in çok miktarda silah ve fişek getirip, Samsun iskelesinde yakalanmamak için bu silahları kaçakçılar aracılığıyla sahile çıkardıkları, daha sonra Samsun'dan memleketlerine hareket ederek, silah ve fişekleri şehir dışında teslim aldıkları öğrenilmiş; mahalli görevlilere, böyle şahısların şehir dışında takip edilmeleri halinde çok fazla silah yakalanacağı bildirilmişti (Trabzon vilayetine gönderilen 28 Teşrinievvel 1309/9 Kasım 1893 tarihli şifre yazı: BOA, BEO, nr. 307/22984, 27 R 1311/7 Kasım 1893, Birleştirme nr. 168). Aynı dönemde, Kasım 1893'te Marsilya'dan yalnız kumpanya vapuruyla Samsun'a gitmek üzere 15 Ermeni'nin hareket ettiği, bunların çok sayıda revolver ve fişek taşıdıkları haber alındı (BOA, BEO, nr. 307/22984, Birleştirme nr.: 168, 27 R 1311/7 Kasım 1893).
- 158 A.B.D.'nden satın alınmasına karar verilen bu tüfeklerin imalat safhasında denetlenmesi görevi Hüseyin Tevfik Bey (Paşa)'ya verilmiş; O'nun başkanlığında Amerika'ya gönderilen heyet yaklaşık 15 yıl boyunca burada bu görevde kalmışlardı. (Geniş bilgi için, bkz.: Örenc-Gencer-Ünver, Türk Amerikan Silah Ticareti Tarihi).
- 159 BOA, HR.SYS, nr. 2735/14.
- 160 Aynı yer. California, Osmanlı Ermenileri'nin Amerika'da yoğun olarak ikamet ettikleri eyaletler arasındadır. XIX. yüzyılda muhtelif sebeplerle Amerika'ya giden Osmanlı tebeası Ermeniler'in bir kısmı ise Chicago'ya yerleşmiştir. 1895 yazında Chicago şehri ve civarında oturan Ermeniler'in sayısı 350 civarındadır. Bunlar, 1893 yılında açılan Columbia Sergisi'ne davet edilen Ermeniler'den olup, Sergi'ye katılanların sayısı çok olsa da 350 kadarı geri dönmeyerek Chicago'da yerleşmişlerdir (Washington Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 15 Temmuz 1895 tarihli tahrir: BOA, HR.SYS, nr. 2857/23). 1899 yılına kadar Amerika göçmen kayıtlarında milliyet gösterilmediğinden (Çiçek, a.g.m., s. 67), aslında, bu tarihe kadar A.B.D.'ye yerleşen Osmanlı Ermenileri'nin sayısı tam olarak bilinmemektedir.
- 161 BOA, A.MKT.MHM, nr. 500/57.
- 162 Kemal Çiçek, " Amerika'da Türk-Ermeni Çatışması ve Harry The Turk Cinayeti ", Ermeni Araştırmaları, sayı 20-21 (Ankara- Kış 2005-İlkbahar 2006), s. 70.
- 163 Hususi ve gizli kaydıyla Washington'daki Osmanlı Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne gelen 18 Kanunievvel 1309/30 Aralık 1893 tarihli tahriratın tercümesi: BOA, HR.SYS, nr. 2852/29.
- 164 BOA, Y.PRK.MYD, nr.14/85.
- 165 Aynı yer.
- 166 Bilâl N. Şimşir, " Washington'da Osmanlı Elçisi Alexandre Mavroyeni (1887-1896) ", Ermeni Araştırmaları, sayı 4 (Ankara- Aralık 2001-Öcak-Şubat 2002), s. 45.
- 167 BOA, Y.PRK.MYD, nr.14/85.
- 168 Mıgırdiç Efendi bir süre Van'da Ticaret Reisi olarak görev yapmıştır. Kendisi, daha önce Simon Bey adında bir şahıstan 15.000 lira aldirarak İstanbul'da çıkardığı Ermeni hadisesi sebebiyle de tanınmaktadır. Mıgırdiç Efendi'nin yardımcılarında biri Haçin'de oturan Agop oğlu Kara Serkis'dir. Serkis, İzmir

- Mahkemesi İstinaf Dairesi Müdde-i Umumiliği'nde bulunmuştur. Maraş'ta tüccardan Harikyan Hacı Avadis, İzmir'de Balyozoğlu'nun kayınbiraderi Miran Kahraman ve yine Ermeni asıllı kâtibi ile bu şahsın biraderi Belez (?), de Mıgırđıç'e yardım etmektedirler (BOA, A.MKT.MHM, nr. 729/3) .
- 169 Gös. yer.
- 170 Komiteciler, ileride Osmanlı vilayetlerinde dinamit imalathaneleri kurmayı düşünmekte; şimdilik Amerika'dan satın aldıkları dinamitleri Silifke İskelesi'nden Anadolu'ya çıkarıyorlardı. Komiteciler, dinamit nakliyatında iskele civarında oturan Ermeniler'den yardım görüyorlardı (BOA, A.MKT. MHM, nr. 729/3).
- 171 BOA, Y.PRK.MYD, nr.14/85.
- 172 Anlaşmanın, Doğu Anadolu vilayetleri ile ilgili 61 ve 62. maddeleri; Vilâyet-ı Selâse ile ilgili 23. maddesi buna misal gösterilebilir. İlki, Ermeni Meselesi adı altında, Anadolu İslahatı'na (Karaca, a.g.e.); ikincisi, Makedonya Meselesi adı altında nitelendirilmiş ve Rumeli İslahatı'na (Güler Yarcı, " Osmanlı İdaresinde Makedonya 1371-1912 ", Uluslar arası Türkiye ve Balkan Ülkeleri Arasında Dostluğu ve İşbirliğini Geliştirme Konferansı (28-30 Ağustos 2008- İstanbul), Düzenleyen: Yeditepe Üniversitesi (yayınlanmamış bildiri), vesile olmuştur.
- 173 BOA, İ.HUS, nr. 23, 1311 L/30, 20 L 1311/26 Nisan 1894.
- 174 Aynı yer.
- 175 BOA, A.MKT.MHM, nr. 655/37, lef 3, Mikrofilm nr.: Hüdâvendigâr-İzmid 16951.
- 176 BOA, Y.MTV, nr. 281/52.
- 177 Aynı yer.
- 178 Aynı yer.
- 179 BOA, Y.PRK.ASK, nr. 180/3, 12 Z 1319/22 Mart 1902
- 180 BOA, Y.A.HUS, nr. 466/17, 16 Za 1321/3 Şubat 1904
- 181 23 Z 1318/ 13 Nisan 1901 tarihinde Mirliva Mahmud imzasıyla Mâbeyn-i Hümâyün Başkitabeti'ne gönderilen tahrirat: BOA, Y.MTV, nr. 213/138.
- 182 BOA, A.MKT.MHM, nr. 655/37, Mikrofilm nr.: Hüdâvendigâr-İzmid 16951, 18 M 1319/7 Mayıs 1901, lef 3. İzmid'den gelen teklif Bâbiâli tarafından uygun görülerek hazırlıklara başlandığı halde, kısa süre sonra, Karasu'da, bu subay ve askerlerin ikamesine elverişli yer bulunmadığı anlaşıldı. Seraskerlik, 3 Mayıs 1901 tarihli yazısında, bölgede bu maksatla uygun bir mahal bulunması veya münasib barakalar inşa edilmesini istiyordu.
- 183 BOA, A.MKT.MHM, nr. 664/16, Mikrofilm nr.: Trabzon 19452, 26 B 1321/ 18 Ekim 1903.
- 184 BOA, HR.SYS, 2761/26.
- 185 BOA, BEO, nr. 372/27891, 5 N 1311/.12 Mart 1894.
- 186 Gös. yer.
- 187 Aynı yer.
- 188 BOA, BEO, nr. 372/27891, 5 N 1311/.12 Mart 1894.
- 189 Gös. yer.
- 190 BOA, BEO, nr. 372/27891, 5 N 1311/.12 Mart 1894.
- 191 Aynı yer.
- 192 Gös. yer.

- 193 Hususa dair Encümen-i Mahsûs-ı Vükela mazbatası sureti ve padişahın irâde-i seniyyesi: BOA, İ.DH, nr. 1328, 1313 Ca/71, 28 Ca 1313/16 Kasım 1895).
- 194 BOA, İ.DUİT, nr. 79/7, Orijinal nr.: 49-3/36, 26 S 1326/30 Mart 1908, lef 4.
- 195 Dahiliye Nezaret-i Emniyet-i Umumiye Müdiriyeti'nden Nâzır Talat imzasıyla Mamuretülaziz vilayetine 24 Şubat 1330/9 Mart 1915 tarihli şifre:BOA, DH.ŞFR, nr. 50/209.
- 196 24 Ekim 1915 tarihinde Hüdâvendigâr (Bursa) Vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazı: BOA, DH.EUM, 2.Şb., nr. 13/2.
- 197 Bern sefiri Fuad Selim'den Hariciye Nezareti'ne gönderilen 16 Şubat 1916 tarihli yazı: BOA, HR.SYS, nr. 2882/25-1, 2.
- 198 Ermeni asilerine silah temini ve hafiyelerin rüşvetle silah ithaline müsamaha ettiklerine dair yazı: BOA, Y.PRK.TKM, nr. 36/13, 14 R 1313/4 Ekim 1895.
- 199 19 Ocak 1893'te, Fransız sefiri, gizli mahiyetteki açıklamalarında, Anadolu ve Rumeli'de Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü hakkıyla korumaya muktedir devletlerin başında, komşu olması ve gücü itibariye Rusya gelir. Rusya'nın İran ülkesinde de nüfuzu fazladır. Bu bakımdan İran devletinden de çekinmez (BOA, Y.PRK.EŞA, nr. 16/80), diyordu. Bu açıklama, Ermeni isyanları sebebiyle yapılmıştı. İran'ın Ermeniler'i silahlandırma ve Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmasını Rusya'nın engellebileceği ifade ediliyordu.

VII. Osmanlı Ermenilerinin Liverpool'daki Zararlı Faaliyetleri ve Yurda Girme Teşebbüsleri

Prof. Dr. Ebubekir SOFUOĞLU - Aşlı ŞENOL

-
- 1 Bkz, Uygur Kocabaşoğlu, Anadolu'daki Amerika, Ankara, 2000.
- 2 Hüseyin Nazım Paşa, Hatıralarım, Ermeni Olaylarının İç Yüzü, 3. Baskı, Selis Kitaplar, İstanbul 2007.
- 3 Hüseyin Nazım Paşa, s.111
- 4 Hüseyin Nazım Paşa, s.115
- 5 BOA, HR. SYS., 192/ 43. 10.01.1896
- 6 BOA, HR. SYS., 192/ 43. 10.01.1896
- 7 BOA, HR. SYS., 192/ 43. 10.01.1896
- 8 BOA, HR. SYS., 192/ 43. 10.01.1896
- 9 BOA, HR. TO. 355- 14, 10.26.1897
- 10 BOA, HR. TO. 355- 14, 10.26.1897
- 11 BOA, HR. SYS.2848/21
- 12 BOA, HR.SYS.2848/21
- 13 BOA, HR.SYS.2848/21
- 14 BOA, HR.SYS.2848/21
- 15 BOA, HR.SYS.2848/21
- 16 BOA, HR.SYS.2848/21
- 17 BOA, HR.SYS.2848/21
- 18 BOA, A. MKT. MHM, 537/36
- 19 BOA, A. MKT. MHM, 537/36, 1314- R- 16
- 20 BOA, A. MKT. MHM, 537/36, 1314- R- 16

VIII. İngiltere'nin Asya Politikalarında Ermeniler (1878-1923)

Yrd. Doç. Dr. Halil Ersin Avcı

- 1 Bu İttifakın ayrıntıları için bkz. Halil Ersin Avcı, İngiliz Ermeni İttifakı, Paraf, İstanbul 2010, s.98-116.
- 2 Fred Anderson, Crucible of War: The Seven Years' War and the Fate of Empire in British North America, 1754-1766, Vintage Boks, 2000, s.129-176; s.211-267; s.490-499; Yedi Yıl Savaşlarını ilk kez birinci dünya savaşı olarak değerlendiren Winston Churchill'dir. Bkz. H. V. Bowen, War and British Society 1688-1815, Cambridge University Press, Cambridge 1998, s.7; Bu savaş savaşan ülkeler ve savaşılan yerler değerlendirildiğin gerçekte bir dünya savaşıdır. 1756'da başlayan Yedi Yıl Savaşları, 1763'de son bulmuştur. Savaşta İngiltere ve Kolonileri, Prusya, Hanover, Amerikan Yerlilerinin Haudenosaunee Konfederasyonu(The Iroquois Confederacy), Portekiz, Brunswick-Wolfenbüttel ve Hesse-Kassel bir yanda diğer tarafta ise Fransa ve Kolonileri, Kutsal Roma İmparatorluğu, Rus İmparatorluğu, İsveç, İspanya ve kolonileri, Saksonya ve Sardinya Krallıkları olmak üzere, Uzakdoğu, Hindistan'dan Avrupa, Akdeniz, Amerika kıtasına kadar çok geniş bir coğrafyada, yedi yıl savaştilar. İngiltere ve müttefiklerinin kazandığı bu savaş belki eski dünyanın ilk dünya savaşı oldu.
- 3 Razmik Panossian, The Armenians: From Kings and Priests to Merchants and Commissars, Columbia University Press, 2006, s. 71-72.
- 4 Her ne kadar Panossian ve kaynak olarak aldığı Ermeni tarihçiler, İngilizlerin herhangi bir katkısı olmadığını ima eder bir şekilde bu gelişmelerin doğal seyrinde kendiliğinden olduğunu iddia etse de tabiiatta hiçbir şey kendi kendine olmaz, sebepsiz hiçbir sosyolojik olay yoktur. R. Panossian, The Armenians..., s.87.
- 5 R. Panossian, The Armenians..., s.88.
- 6 R. Panossian, The Armenians..., s.88; Mesrovb Jacob Seth, Armenians in India: From Earliest Times to The Present Day: Work of Original Research, Asian Educational Services, 1992, s.481.
- 7 Maarif Salnamesi 1321, s.556.
- 8 Sebouh Aslanian, "The Salt in a Merchant's Letter: The Culture of Julfan Correspondence in the Indian Ocean and the Mediterranean", Journal of World History, Vol. 19, No. 2, University of Hawaii Press 2008, s.142-188.
- 9 R. Panossian, The Armenians..., s.88; M. Seth, Armenians in India..., s.482-514.
- 10 Hagop Barsoumian, "The Dual Role of the Armenian Amira Class within the Ottoman Government and the Armenian Millet(1750-1850)", Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol:1: The Central Lands, (Editor: Benjamin Braude ve Bernard Lewis), Holmes and Meier, New York, 1982, s.177-179; Harry Jewell Sarkiss, "The Armenian Renaissance, 1500-1863", The Journal of Modern History, Vol. 9, No. 4, The University of Chicago Press December 1937, s.445-446.
- 11 M. Seth, Armenians in India..., s.515-523.
- 12 R. Panossian, The Armenians..., s.88-91.
- 13 R. Panossian, The Armenians..., s.92-93.

- 14 S. Aslanian, *The Salt in Merchant Letter...*, s.139-140; R. Panossian, *The Armenians...*, s.94; H.J. Sarkiss, *The Armenian...*, s.437; M. Seth, *Armenians in İndia...*, s.601-604.
- 15 R. Panossian, *The Armenians...*, s.94-97.
- 16 M. Seth, *Armenians in İndia...*, s.415-417.
- 17 R. Panossian, *The Armenians...*, s.88; M. Seth, *Armenian in İndia...*, s.484 ve kitabın birçok yerlerinde.
- 18 Mesela, 484.sayfada verilen bilgiler ilginçtir. Yeni Culfa'da doğup Java'da ölen çok zengin bir Ermeni tüccarı, servetinin büyük kısmını Kalküta ve Madras'taki Ermeni okullarına bağışlarken, bağış listesinde Eçmiyadzın ancak üçüncü sırada yer almaktadır. M. Seth, *Armenian İn İndia...*, s. 484.
- 19 Robert Harvey, *A few bloody noses: The American Revolutionary War*, New York 2004, s.449-529.
- 20 M. E. Yapp, "The Establishment of the East India Company Residency at Baghdad, 1798-1806", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, Cambridge University Press on behalf of School of Oriental and African Studies 1967, pp. 323-328.
- 21 M. E. Yapp, "The Establishment...", s.329.
- 22 M. E. Yapp, "The Establishment...", s.329-330.
- 23 IOR/F/4/299/6914 / date: May 1808-June 1809.
- 24 M. E. Yapp, *The Establishment...*, s.323 ve 334-336.
- 25 H. E. Avcı, *İngiliz-Ermeni İttifakı*, s.160-164.
- 26 F. Armaoğlu, *XIX. Yüzyıl Siyasi tarihi*, s. 419-420, Avrupa devletlerinin söz konusu dönemdeki kamplaşmaları için bkz. 334-377 ve s.381-459.
- 27 Edwin Black, *Banking on Baghdad(Inside Iraq's 7000 Year History of War, Profit, Conflict)*, Wiley Publishing, New Jersey 2004, s.109-110 ve 113-136; Osmanlı coğrafyasındaki petrol rekabeti için bkz. Bilmez Bülent Can, *Demiryolu'ndan Petrole Chester Projesi(1908-1923)*, Tarih Vakfı Yay, İstanbul 2000; Osmanlı Devleti'nin petrol rekabetine karşı aldığı önlemler ve Osmanlıların petrolden nasıl istifade ettiklerini görmek için bkz. Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi*, Timaş, İstanbul 2009.
- 28 Edgar Jones, *Selected Speeches on British Foreign Policy 1738-1914*, London 1914, s.120-137; H.V.F. Winstone, *Ortadoğu'nun Serüveni*, İstanbul 1999, s.13.
- 29 Christopher Andrew, *Secret Service, The Making Of The British Intelligence Community*, Heinemann, London 1985, s.6-10;
- 30 C. Andrew, *Secret Service*, s.10-27.
- 31 C. Andrew, *Secret Service*, s.29.
- 32 H.V.F. Winstone, *age*, s.17-19.
- 33 C. Andrew, *Secret Service...*, s.32-35.
- 34 C. Andrew, *Secret Service...*, s.35-38.
- 35 C. Andrew, *Secret Service...*, s.48.
- 36 D. George Boyce, "Harmsworth, Alfred Charles William, Viscount Northcliffe (1865-1922)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford University Press 2004.

- 37 C. Andrew, *Secret Service...*, s.28-40.
- 38 PRO, Foreign Office List 1922 ve Foreign Office List 1924, Gerald Henry Fitzmaurice.
- 39 Bkz. Vahakn N. DADRİAN, *The History of The Armenian Genocide, Ethnic Conflict From The Balkans to Anatolia to The Caucasus*, 4. Baskı, Berghahn Books, Providence/Oxford 1997, s.147, 168 ve s.119 ve 120'deki notlarda ve Richard Hovanassian'ın birçok eserlerinde.
- 40 <http://www.royal.gov.uk/MonarchUK/Honours/OrderofStMichaelandStGeorge.aspx>, Order of St Michael and St George: Sadece bir madalya veya nişan olmayıp aynı zamanda bir cemiyet üyeliğidir. Dünyada sınırlı sayıda bulunan, ilk olarak Malta ve Yunan adalarında Napolyon Savaşları sırasında İngiltere için büyük faydalılıklar gösterenlere verilen ve 1818 yılında ihdas edilen Order of St Michael and St George, teşkilatı veya tarikatına mensubiyet, günümüzde ile İngiliz entelijansiyasının ancak büyük zorluklarla ve büyük hizmetlerden sonra Kraliçe veya seçici kurul tarafından aday gösterilip Order'ın kendi seçicileri tarafından verilen elit ve üstün bir makamdır.
- 41 Order of Bath: Order of St. Michael gibi sıradan bir madalya veya nişan değil tam anlamıyla bir cemiyet üyeliğini ifade etmektedir. 1725 yılında Kral I. George tarafından kurulan teşkilat, İngiliz şövalyeliğinde önemli bir kısım teşkil eder. 1818 yılında yeniden düzenlenmesi ile birlikte soylu İngilizler kadar soylu olmayan İngilizlerin ulaşabileceği en üst hizmet ve bağlılık makamıdır. Bizzat İngiltere Kralı veya Kraliçesi'nin başkanlık ettiği ve çok sınırlı sayıdaki mensuplarının doğrudan Kral veya Kraliçe'ye bağlı oldukları ve hizmet ettikleri bu teşkilat aynı zamanda İngiliz istihbarat teşkilatının da temel örgütlerindedir. Bkz. Jocelyn Perkins, *The Most Honourable Order of the Bath : a descriptive and historical account* (2nd edition), Faith Pres, London 1920, s.1-20; 110-130 vd.; James C. Risk, *The History of the Order of the Bath and its Insignia*, Spink & Son., London 1972, s.6-20 vd.
- 42 G. H. Fitzmaurice hayatı ve faaliyetleri için bkz. <http://www.fitzmaurice.info/dragoman.html>; ayrıca bkz. PRO/Foreign Office List 1922/G.H.Fitzmaurice
- 43 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian question, 1915-1923*, Taylor - Francis, 1984, s.34-41.
- 44 A. Nassibian, *Britain And The Armenian Question*, s.44-45.
- 45 A. Nassibian, *Britain And The Armenian Question*, s.45.
- 46 A. Nassibian, *Britain And The Armenian Question*, s.46.
- 47 A. Nassibian, *Britain And The Armenian Question*, s.46.
- 48 Russell Wear, *Barclay 150: a brief history of Andrew Barclay, Sons & Co. Ltd. and Hunslet-Barclay Ltd., Kilmarnock from 1840 to 1990*, Hunslet-Barclay Ltd., 1990, s.1-96.
- 49 *The Times*, April 4, 5, 6, 7, 8; May 23, 24, June 6, 7, 9... 1909.
- 50 Hratch Dasnabedian, *History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890-1924*, Milan 1989, s.29-32; K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.191-192.
- 51 H. Dasnabedian, *History of The Armenian...*, 33; s. K. Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.193.

- 52 H. Dasnabedian, *History of the Armenian...*, örgütlendiği şehirler s. 55 ve İngiltere'ye bağlı bir örgüt olduğuna eserin tamamı incelendiğinde rahatlıkla bu kanaate varılabilir.
- 53 H. E. Avcı, *Ermeni-İngiliz ittifakı*, s.179
- 54 Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu, Hazırlayan Raşit Gündoğdu, Çamlıca, İstanbul 2007, s.7-10.
- 55 Olayın ayrıntıları için bkz. Sultan İkinci Abdülhamid Han'a Yapılan Suikastın Takikat Raporu, s.13-224.
- 56 Richard Abraham, *Alexander Kerensky: The First Love of the Revolution*, New York: Columbia University Press. 1990, s.45-60; Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People, Nation, State*, Transaction Publishers. 2004, s. 17-20 ve s. 100-110; Ronald Suny, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia*, 2nd edition, 1996, s. 150-169; Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920. The Shaping of a National Identity in a Muslim Community*, Cambridge University Press. 1985, s. 40-50.
- 57 Edwin Black, *Banking on Baghdad(Inside Iraq's 7000 Year History of War, Profit, Conflict)*, Wiley Publishing, New Jersey 2004, s.100-125.
- 58 Hourı Berberian, *Armenians and the Iranian Constitutional Revolution of 1905-1911*, Westview Press. 2001, s. 115-135.
- 59 H. E. Avcı, *Ermeni-İngiliz İttifakı*, s.210-240.
- 60 Hratch Dasnabedian, *History of The Armenian Revolutionary Federation Dashnaksutiun 1890/1924*, Oemme Edizioni, Milan 1989, s.140, 155.
- 61 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian...*, s.155-156. Not: Dasnabedian burada olayları Ermeni kaynaklarından bir derleme yaparak çok yorumla aktarmaktadır. Ayrıca suikaste uğrayanlar ile ilgili daha fazla bilgi ve ilgili gazete haberleri için bkz. <http://operationnemesis.com/condemned.html>
- 62 Ibid.
- 63 Hasan Babacan, Mehmet Talat Paşa(1874-1921), TTK, Ankara 2005, s.229-246; H. Dasnabedian, *History of The Armenian...*, s.156; Arshavir Shiragian, *The Legacy of The Martyrs*, Beirut, 1965, s.62-91; Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Vahan Minakhorian, *Memoirs of Soghomon Tehlirian*, Cairo, 1956; Shahan Natalie'nin emri için bkz. <http://www.snff.org/shahan.html>
- 64 Mim Kemal Öke, *The Armenian Question*, TTK 2001, s.262.
- 65 Aubrey Nigel Henry Molyneux Herbert, *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel*, editor: Desmond MacCarthy, Hutchinson, London 1924, s.41.
- 66 M.K. Öke, *The Armenian Question*, s.264.
- 67 PRO/FO/30/30/12, E/1554, *Origins & Evolution of Panislamism*.
- 68 PRO/FO/375/2/1, 5543, August 7, 1919, Received 15 August 1919, Earl Curzon Kedleston and transmitted to Mr. Balfour; Ayrıca bkz. Sean Oliver-Dee, *The British Government and Islamic Governance*, Lexington Books, 2009; kitabın bazı kısımlarını burada konunun daha iyi anlaşılabilmesi için özet olarak verilmesi yerinde olacaktır. Şu kısımlar, s.41-43, "The British Government Files and The Approach to Pan-Islamic Governane"; s.43-91, "The Cairo High Command and the 'Caliphate Question' 1914-1919"; s.109-117, "Lloyd George and the Khilafat Delegation 1920"; s.117-125, "House of Commons Meetin, Marc 21, 1921", s.209-213, Appendix F " Submission

to The Lausanne Treaty Negotiators from Armenian Delegation” kısımlarında özet olarak şunlar anlatılmaktadır: “Halifelik” meselesi İngiltere’yi 1914-1923 döneminde oldukça meşgul etmiştir. Kahire Yüksek Komutanlığı, 1919’da “Halifelik Sorunu” il ilgili bir rapor hazırlamış, Hindistan Hilafet Delegasyonu, Muhammed Ali başkanlığında Mart 1920’de Lloyd George ile görüşmüşler, bu görüşmelerde “Sevr Antlaşması’nda Türkiye’ye dikte edilen “Türkiye’nin tüm Halifelik otoritesini, Müslümanların idarî olarak bağlı olduğu ülkelerin idaresine devrettiğini” kabul eden 139.madde çok gündeme gelmiştir. Lloyd George’un Muhammed Ali’ye halifelik teklifi başarısız olmuş, Hindistan Müslümanları, Türkiye konusundaki ısrarlarını sürdürmüşlerdir. Hindistan Delegasyonu’nun ikinci ziyareti Talat Paşa suikastından hemen 6 gün sonrasına 21 Mart 1921’e rastlamaktadır ki, bu tesadüfi olmayıp İngilizlerin niyetini gören Hindistan Müslümanlarının seri hareketi sonucu gerçekleşmiştir. Bu görüşme bu sefer Lloyd George ile baş başa değil Avam Kamarı’nda gerçekleşmiştir. İngiliz hükümeti bu baskılar nedeniyle oldukça sıkıntı çekmiştir. Ermeni Delegasyonu da 21 Ocak 1920’de bir memorandum ile “Halifelik sorunu” konusundaki kendi görüşlerini Lord Curzon’a bildirmişler ancak cevap alamamışlardır. 1920-1921 döneminde de Hindistan Hilafet Delegasyonu ile en amansız mücadeleyi Ermeni Delegasyonu yürütmüştür. İngiliz hükümeti ve Ermenilerin sözde Ermeni katliamlarının Türklerin halifelik makamını zedelediği tezine karşılık, Hind Müslümanları o zaman İngiltere Hükümetince Amritsar katliamının da İngilizlerce yapıldığının uluslararası kabulü gerektiğine işaret ederek, bu olayın İngilizlerin bu konulardaki tarafsızlığını ihlal ettiğini belirtmişlerdir. Sonuçta değişen dünya stratejileri ile birlikte İngilizler için Hindistan Müslümanları daha ağır basmış özellikle Lozan görüşmeleri sırasında Hindistan delegasyonunun Ocak 1923’te TBMM ve Mustafa Kemal Atatürk’e ve Atatürk’ün de 7 Ocak 1923’te Hindistan Hilafet Delegasyonu’na çektiği telgraflarla Paşa’ya çektiği telgraflar ile Atatürk, Delegasyonun Türkiye lehindeki faaliyetlerinden dolayı teşekkür ve tebrik etmektedir.

- 69 PRO/FO/30/30/12, E/1554.
- 70 M.K. Öke, *The Armenian Question*, s.264.
- 71 PRO/FO/608/271/4, 168506/ME/58, Mr Wardrop, Decypher- Russia, Political, Very Urgent.
- 72 Trade Agreement Between His Britanic Majesty’s Government and the Government of the Russian Socialist Federal Soviet Republic, 16 March 1921,için bkz. Richard H. Ullman, *The Anglo-Soviet Accord*, Princeton University Press, 1972, s.474-478.
- 73 Donald M. Reid, “Political Assassination in Egypt, 1910-1954”, *The International Journal of African Historical Studies*, Volume 15, No. 4, 1982, s. 625-651.
- 74 Ali Arslan, *Kutsal Ermeni Papalığı*, Truva, İstanbul 2005, s.125-126.
- 75 PRO/ADM.1/8574/323, No.9026, Confidential(Gizli), E.F. Wise, January 7, 1920, Minute by Curzon, 9.1.1920, see 22.1.1920. Deputy Chief Naval Service.
- 76 PRO/FO/608/271/Armenia/169242/Middle East Section(ME)/68, No.9, Wardrop, Tiflis, January 7, 1920;No.11, Wardrop, Tiflis, January 8, 1920; No.7 Wardrop, Tiflis; No. 3, Mackinger, Batoum; PRO/FO/608/271/

- WO.No.83209, January 12, 1920, Director of Military Operations. Part I, Part II.
- 77 Raporun reddi için bkz. Tolga Başak, İngiltere'nin Ermeni Politikası, s.512.
- 78 A. Arslan, Kutsal Ermeni Papalığı, s.126; Muhammet Erat, Kazım Karabekir, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s.200 ve sonrasında; Gümrü Antlaşması için bkz. İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), T.T.K, Ankara 1983, s. 17 - 23.
- 79 PRO/FO/629/3/113148/722/65, December 7, 1920, Constantinople to Cairo
- 80 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), T.T.K, Ankara 1983, s. 32-38.
- 81 A. Arslan, Kutsal Ermeni Papalığı, s.126.
- 82 İsmail Soysal, Türkiye'nin Siyasi Andlaşmaları, I. Cilt (1920-1945), s. 41-47.
- 83 A. Lobanov-Rostovsky, "Anglo-Russian Relations through the Centuries", Russian Review, Vol. 7, No. 2 (Spring, 1948), s.51.
- 84 A. Lobanov-Rostovsky, age, s.50-51.
- 85 A. Lobanov-Rostovsky, age, s.50.

IX. 19. Yüzyılda İngiltere'nin Ermeni Politikaları

Prof. Dr. Taha Niyazi KARACA

-
- 1 Philip Magnus, *Gladstone: A Biography*, NewYork 1954, s. 114.
- 2 Süreç için bkz. Mahmud Celaleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat, I*, Tercüman 1001 Temel Eser, 1979, s.97-98.
- 3 Murat Koraltürk, "Osmanlı Dış Borçları ve 1875 Moratoryumu", *Tarih ve Toplum*, XXIV/142, (Ekim 1995), s.59
- 4 *Rus General Mayerewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistik*, (Hazırlayan: Hamit Pehlivanlı), Van 1997, s.41.
- 5 BOA, Yıldız Perakende Dahiliye (Y.PRK. DH.), D:1; G:31 (15 Aralık 1879)
- 6 Muhafazakar politikacılar içerisinde Lord Salisbury'nin Türklere yaklaşımı en sert olanlardandı. Kırım Savaşı döneminde İngiltere'nin Osmanlı Devleti tarafında savaşa katılmasına karşı çıkmıştı. Daha soruları İngiltere'nin Kıbrıs'a yerleşmesini protesto eden Fransa'ya Tunus'u peşkeş çekerken söylediği ; "Kartacayı barbarlara bırakamazsınız, orada ne isterseniz yapın" sözleri onun Türklere hakkındaki düşüncelerini net bir şekilde yansıtmaktadır. Bkz. Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, Ankara 1997, s.356.
- 7 Rifat Uçarol, *1878 Cyprus Dispute & The Ottoman-British Agreement*, Lefkoşa 2000, s.29-30; Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.84-85.
- 8 Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880*, Ankara 1968, s.80.
- 9 Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, s.535-536;
- 10 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.248, 403-404; Bilal N. Şimşir, *Ermeni Meselesi 1774-2005*, İstanbul 2005, s.20.
- 11 *British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)*, Volume: I, (Edited by Bilal Şimşir), Ankara 1989, s.195; Bilal Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, İstanbul 1996, s.170-171; Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği* s.172-173;

- Münir Aktepe, “Osmanlı İmparatorluğunun Islahı Hakkında İngiltere Elçisi Layard’ın II. Abdülhamid’e Verdiği Rapor”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:22, s.15; Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı (1878-1897)*, İstanbul 1986, s.18-19; Musa Şaşmaz, *British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in the Eastern Anatolia, (1877-1897)*, Ankara 2000, s.25-27.
- 12 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.23-24; Kurat, *Layard’ın İstanbul Elçiliği*, s.174-175; Layard’ın verdiği layiha metni için bkz. Aktepe, “Layard’ın II. Abdülhamid’e Verdiği Rapor”, s.15-25; Hüseyin Çelik; Tevfik Sütçü, “İngiltere’nin Sultan II. Abdülhamid’e Sunduğu Reform Paketleri-II”, *Tarih ve Toplum*, (Ağustos 1993), s.50-53.
- 13 *British Documents on Ottoman Armenians, I*, s.196-197; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.172.
- 14 *British Documents on Ottoman Armenians, I*, s.234-242; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.187; Kurat, *Layard’ın İstanbul Elçiliği*, s.177-179; Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.27-30; Salisbury ve Layard’ın değerlendirmeleri için bkz. Şaşmaz, *British Policy*, s.28-35.
- 15 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.38.
- 16 Şaşmaz, *British Policy*, s.41.
- 17 Layard’ın hükümete verdiği notalar için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.42-43.
- 18 BOA, Y.PRK. DH. D:1; G:31 (15 Aralık 1879)
- 19 Askeri konsoloslukların oluşturulma süreci ve görev tanımı için bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İstanbul 2004, s.127,130-136; ayrıca bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.45; Atamalarla ilgili ayrıca bkz. *British Documents on Ottoman Armenians, I*, s.400; Şimşir, *Osmanlı Ermenileri*, s.251.
- 20 Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, s.138.
- 21 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.45-46..
- 22 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.56-57.
- 23 R.T. Shannon, *Gladstone and Bulgarian Agitation 1876*, London 1963, s.2,4.
- 24 Gladstone’un 1876 ajitasyonu için bkz. Taha Niyazi Karaca, “1876 Bulgar Ayaklanmasının Avrupa Kamuoyuna Takdiminde William Ewart Gladstone ve Edwin Pears”, *Uluslararası Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türk-Bulgar İlişkileri Sempozyumu*, Osman Gazi Üniversitesi Eskişehir, (11-13 Mayıs 2005).
- 25 George W.E. Russell, *The Right Honourable William Ewart Gladstone*, London 1891, s.246-247.
- 26 Justin Huntly McCharty, *The Story of Gladstone’s Life*, New York 1885, s.304.
- 27 Ermeniler hem Ayastefanos Anlaşmasının imzalanması esnasında hem de Berlin’de Kilise aracılığıyla büyük baskı yaptılar. Ayastefanos’un 16. maddesinde Ermenilere reform yapılması maddesinin yer almasıyla ilk kez Ermeni sorunu uluslararası arenada yer almış oldu. Ayastefanos Anlaşması’nın hükümsüzlüğü ve yerine Berlin Anlaşması’nın imzalanma süreciyle Ermeniler Avrupa devletleri üzerinde baskı oluşturacak bir heyet oluşturdular. Heyet Ermeni isteklerini devletlere anlatacağı. Bu heyetin üyeleri; Eski Patrik Hrimyan, Beşiktaş Piskoposu Noren Narbey, Stephan Papazyan ve Minas Çeraz idi. Bu dönemdeki gelişmeler için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.215; ayrıca bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.13.

- 28 Louise Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley 1963, s.84.
- 29 BOA, Yıldız Esas Evrakı (YEE), D:86; G:43 (15 Temmuz 1879)
- 30 BOA, Yıldız Tasnifi Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A. HUS), D:164; G:53 (24 Nisan 1880)
- 31 Başvekil Sait Paşa ile Sivas Valisi Hakkı Paşa'nın konu ile ilgili yazışma metinleri için bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, IV*, (17 Temmuz 1879-30 Mart 1881), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müdürlüğü Yayını, İstanbul 1987, s.426, Belge No:96, 97.
- 32 Şaşmaz, *British Policy*, s.83.
- 33 İstanbul'da uzun yıllar bulunan George Washborn 1894 yılında Ermeni ayaklanmalarını şu şekilde değerlendiriyordu: "Ermenilerin durumu, özellikle Anadolu içerisinde, Berlin Kongresi'nden sonra değişmeye ve güçleşmeye başladı. Bu durumda İngiliz politikasının büyük sorumluluk payı vardır. İngiltere Ermeni haklarını savunma iddiası ile ortaya atılmış olanlar için ıslahat sağlayacağını ve Ermenilere bağımsız bir Ermenistan eyaleti kuracağı telkinlerinde bulunarak onları tahrik etmiştir. Bunun kısmen Hıristiyanlık gayreti ile fakat daha çok bizzat kendi menfaatleri için yani bağımsız bir Ermenistan'ın Rusya'nın Anadolu'ya ilerlemesine engel olunacağı düşüncesi ile yapılmıştır. Sonunda Ermenileri Osmanlı Devleti'ne isyan ettirmiştir". Bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi, I/1*, Ankara 1991, s.17; ayrıca bkz. Cevdet Küçük, "Ermeni Meselesi Karşısında Sultan II. Abdülhamid'in Tutumu ve Anadolu'da Ermeni Nüfusu", *Türk Kültürü, XX/236* (Şubat 1982), s. 864-872.
- 34 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.64; Şaşmaz, *British Policy*, s.84.
- 35 Ali Fuat Türkgele, *Mesail-i Mübimme-i Siyasiye, II*, (Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1987, s.142.
- 36 BOA, Y.EE., D:138, G:12 (3 Haziran 1880)
- 37 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.65-66.
- 38 BOA, Y.EE. D:138; G:3 (5 Haziran 1880)
- 39 *British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890), II*, (Editor: Bilal N. Şimşir), Ankara 1989, s.35-37.
- 40 *British Documents on Ottoman Armenians, II*, s.38-43; Şaşmaz, *British Policy*, s.84; Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, Ankara 1995, s.134; Türkgele, *Mesail-i Mübimme-i Siyasiye, II*, s.143-144.
- 41 Şaşmaz, *British Policy*, s.84.
- 42 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.77-79.
- 43 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.81-82.
- 44 Ed. Engelhart, *Tanzimat*, İstanbul 1976, s.314-315.
- 45 Russell, *The Right Honourable*, s.243-244.
- 46 *British Documents on Ottoman Armenians, I*, s.718-719.
- 47 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.83.
- 48 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.86; Şaşmaz, *British Policy*, s.95.
- 49 *British Documents on Ottoman Armenians, II*, s.140-142; Cevap için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.87-88.
- 50 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.88.
- 51 Şaşmaz, *British Policy*, s.100.
- 52 Yayınlanan mektubun tercümesi için bkz. BOA, HR. SYS., D:2822; G:4.

- 53 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.91-92.
- 54 BOA, HR. SYS., D:2823; G:47 (12 Ocak 1891)
- 55 Londra elçisi Rüstem Paşa'nın raporu için bkz. BOA, Y. PRK. EŞA., D:13; G:23 (19 Mart 1891)
- 56 Abdülhak Hamid'in raporu için bkz. BOA, Y. PRK. EŞA., D:16; G:1 (29 Haziran 1892)
- 57 Ersal Yavi, *1856-1923 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, İzmir 2001, s.66.
- 58 *The Gladstone Diaries 1892-1896, Volume XIII*, (Edited by H.C.G. Matthew), Oxford 1994, s.59; Lord Eversley, *Gladstone and Ireland*, London 1912, s.370-371.
- 59 H.C.G. Matthew, *Gladstone, II, 1875-1898*, London 1995, s.331.
- 60 Yavi, *Türkler, Ermeniler, Kürtler*, s.66.
- 61 Frederick Davis Green, *Armenian Massacres*, (Edited by Henry Davenport Northrope), American Oxford Publishing (Tarihsiz), s.vi; kitabın ilk baskısı, *The Armenian Crisis in Turkey, The Massacre of 1894, London 1895, başlığı ile basılmıştı*.
- 62 1890 yılında elde edilen malumatlarda bir İngiliz ajanının Ermenilere Sırbistan'da olduğu gibi kan dökmelerini yoksa bağımsız olamayacaklarını söylediği yer almaktaydı. Bkz. BOA, Y.PRK. ASK., D:66, G:72 (9 Aralık 1890); Ayrıca Londra'dan ihtilal merkezlerine gönderilen mektuplar ele geçirilmişti. Bunlardan biri 1892 yılına aitti. Mektupta isyancıların yapmaları gerekenler anlatılıyordu. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, I*, Ankara 1998, s.56-58.
- 63 Yozgat Ermeni ayaklanmaları için bkz. Taha Niyazi Karaca, *Yozgat Ermeni Ayaklanmaları ve Boğazlıyan Kaymakamı Kemal Bey Olayı*, İstanbul 2008.
- 64 *The Gladstone Diaries, XIII*, s.388-389;
- 65 Richard B. Cook, *The Grand Old Man or The Life and Public Services of The Right Honorable William Ewart Gladstone*, Publisher's Union, (Basım Yeri Yok), 1898., s.525.
- 66 Green, *Armenian Massacres*, s.iii.
- 67 Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008, s.179-180.
- 68 Sason isyanının seyri için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.471-478; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.147-149; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı: Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, İstanbul 2008, s.175-182.
- 69 Ramazan Çalık, *II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları, Batı Kaynaklarına Dayanarak Yapılan Çalışmalar ve Tarihi Gerçekler*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Konya 1994, s.114.
- 70 New York Times, 28 November 1894.
- 71 BOA, Y.A.HUS., D:312, G:19 (17 Ekim 1894)
- 72 New York Times, 28 November 1894.
- 73 *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, (Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s.188.
- 74 Nurettin Gülmez, "Tahkik Heyeti Raporlarına Göre 1894 Sason İsyamı", *Bellekten*, LXX/258, (Ağustos 2006), s.700.

- 75 *II. Abdülhamid'in Sadrazamları Kamil Paşa ve Said Paşa'nın Anıları, Polemikleri*, (Yayına Hazırlayan: Gül Çağalı Güven), İstanbul 1991, s.188-189.
- 76 İngiltere Dışişleri Bakanlığında İstanbul'daki İngiliz elçisine, Chermside'in görevlendirilmesinde ısrarcı olunmaması için gönderilen yazı için bkz. BOA, HR. SYS., D:2835, G:5 (30 Kasım 1894)
- 77 Gülmez, "1894 Sason İsyanı", s.701-702.
- 78 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s.473; Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire 1860-1908*, London 1977, s.9.
- 79 Amerika, Sason olayları üzerine Konsoloslarından resmi raporlar istemediğini açıklamıştı. Bu tavrı ABD'nin Ermeni sorunu ile ilgilenmek istemediğini göstermektedir. Bkz. New York Times, 28 November 1894.
- 80 The Mercury, 12 December 1894; Jewet'in Komisyon'a sadece eşlik ettiğine dair haber için ayrıca bkz. New York Times, 22 December 1894.
- 81 BOA, Y.EE., D:96, G:1-41 (2 Aralık 1894)
- 82 Çalık, *II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları*, s.114-115; Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.113.
- 83 Madde özetleri için bkz. Gülmez, "1894 Sason İsyanı", s.729-731; Tahkik Heyeti'nin hazırladığı raporun tam metni için bkz. *Mayerwski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s.168-188.
- 84 Yazının özeti için bkz. Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.475-477.
- 85 *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, Cilt:39*, s.295-297, Belge No:86.
- 86 Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, Ankara 2009, s.180.
- 87 Çalık, *II. Abdülhamid Devrinde Ermeni Olayları*, s.115-116; Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.111-112.
- 88 New York Times, 18 December 1895.
- 89 New York Times, 6 December 1894.
- 90 Toplantıyla ilgili yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, Y.PRK. TKM., D:33, G:87 (18 Aralık 1894); Y.PRK. TKM., D:33, G:88 (25 Aralık 1895); Toplantıyla ilgili haberler için bkz. The Mercury, 19 December 1894; The Brisbane Courier, 19 December 1894.
- 91 New York Times, 17 December 1894.
- 92 BOA, Y.PRK. HR., D:20, G:28 (22 Aralık 1894)
- 93 Green, *American Massacres*, s.122-124; Yazışmalar için ayrıca bkz. BOA, HR. SYS., D:2845, G:49 (30 Aralık 1894)
- 94 Humayun Ansari, *The Infidel Within: Muslims in Britain Since 1800*, London 2004, s.80; ayrıca bkz. Akbar S. Ahmed, *Postmodernism and Islam: Predicament and Promise*, London and Newyork 1992, s.182; Salahi Sonyel, *Minorities and Destruction of Ottoman Empire*, Ankara 1993, s.290.
- 95 New York Times, 20 March 1895; ayrıca bkz. Enis Şahin-Mustafa Sarı, "Batı Basınına Göre İngiliz Başvekil Gladstone ve Ermeni Meselesi", *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler, Cilt:2*, II. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2009, s.60.
- 96 Green, *American Massacres*, s.xvi.
- 97 Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and Ottoman Armenians 1878-1896*, London 1993, s.124.

- 98 New York Times, 30 March 1895; The Sydney Morning Herald, 1 April 1895.
- 99 The Queenslander, 2 February 1895.
- 100 The Sydney Morning Herald, 15 April 1895.
- 101 BOA, Y.A.HUS., D:317, G:111 (23 Ocak 1895)
- 102 Şahin-Sarı, “Gladstone ve Ermeni Meselesi”, s.61-62.
- 103 The Sydney Morning Herald, 15 April 1895.
- 104 New York Times, 7 May 1895.
- 105 Toplantı ile ilgili yazışmalar için bkz. BOA, Y.A.HUS., D:327, G:71 (8 Mayıs 1895); Y.A.HUS., D:329, G:19 (11 Mayıs 1895) ; Toplantı için ayrıca bkz. New York Times, 8 May 1895.
- 106 New York Times, 1 June 1895.
- 107 Şahin-Sarı, “Gladstone ve Ermeni Meselesi”, s.65.
- 108 Meşveret, “İcmal-i Ahval”, 16 Kasım 1895, numara:2.
- 109 Meşveret, “İcmal-i Ahval”, 2 Mart 1896, numara:7.
- 110 Nalbandian, *Armenian Revolutionary*, s122.
- 111 Ali Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa 1838-1899*, İstanbul 1993, s.44.
- 112 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Ankara 1983, s.168-169.
- 113 Memorandum ve ıslahat projesi için bkz. Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.116-118.
- 114 Küçük, *Osmanlı Diplomasisi*, s.130-132.
- 115 Karaca, *Anadolu İslahatı ve Ahmet Şakir Paşa*, s.54-55; İngiltere’ye Osmanlı Devleti’ndeki yaşanan gelişmeleri aktaran Vambery, Ahmet Şakir Paşa’nın Müfettiş olarak atanması üzerine yazdığı mektupta Ermeni sorununda “Padişahın feci siyasetinin arkasındaki şeytan” ın Şakir Paşa olduğunu söylüyordu. Ayrıca Sultan’ı İngiliz karşıtı siyasete yönlendiren şahsın da Şakir Paşa olduğu anlatılarak, Müfettiş olmasının olumsuzlukları anlatılıyordu. Bkz. Mim Kemal Öke, *Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1985, s.100-101.
- 116 Musa Şaşmaz, “Ermeniler Hakkındaki Reformların Uygulanması 1895-1897”, *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara 2000, s.93; Proje hazırlığı için ayrıca bkz. Karaca, *Anadolu İslahatı*, s.46-52.
- 117 *Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu*, s.62.
- 118 Dönemin Zaptiye Nazırı Hüseyin Nazım Paşa, hatıralarında Hınçak Partisi’nin hangi surette bu olayı tertiplelediğini ayrıntılarıyla anlatmaktadır. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Hatıralarım: Ermeni Olaylarının İç Yüzü*, (Yayına Hazırlayan: Tahsin Yıldırım), İstanbul 2003, s.17-19.
- 119 Yahya Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Kayseri 2008, s.100-101; Agasi ve arkadaşlarının isyan hazırlıkları için ayrıca bkz. Nalbandian, *Armenian Revolution*, s 127; ayrıca bkz. Nejla Günay, *Maraş’ta Ermeniler ve Zeytun İsyanları*, İstanbul 2007, s.287-288.
- 120 Bağçeci, *1895 Zeytun Ermeni İsyanı*, s.220; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.160; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı*, s.193.

- 121 Uras, *Tarihte Ermeniler*, s.492-493; Bağçeci, *1895 Zeytin Ermeni İsyanı*, s.232-233; Sertçelik, *Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışı*, s.194.
- 122 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.164; *Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s.100-101.
- 123 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s.212-213; Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.165; *Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s.102.
- 124 Şahin-Sarı, "Gldstone ve Ermeni Meselesi", s.73-74.
- 125 New York Times, 20 October 1896.
- 126 Hınçak gazetesinde yayınlanan bazı yazılarda Gladstone'un yaptığı mitinglerin Avrupalı devletleri harekete geçiremediği bu nedenle başarısız olduğu ifade ediliyordu. Bkz. Hüseyin Nazım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi, II*, s.431.
- 127 New York Times, 13 March 1896.
- 128 New York Times, 4 March 1896.
- 129 BOA, Y.PRK. HR., D:20, G:69 (4 Temmuz 1895)
- 130 Justin McCharty, *British Political Portraits*, New York 1903, s.66-67.
- 131 Ermeni konusunda düşünceleri için bkz. Samuel Henry Jeyes, *The Earl of Rosebery*, London 1906, s.168-171.
- 132 Şahin-Sarı, "Gladstone ve Ermeni Meselesi", s.70.
- 133 BOA, Y.PRK. HR., D:22, G:44 (26 Eylül 1896)
- 134 *The Gladstone Diaries, XIII*, s.427.
- 135 Nalbandian, *Armenian Revolution*, s102.
- 136 Hınçaklar, 1892 ve 1893 yıllarında Türklerin canavarlıklarını ve Türk baskılarını yayın organları ile mübalağalı raporlar halinde yayınladılar. Nalbandian, *Armenian Revolution*, s.119.
- 137 H. Pasdermajian, *Historie De l'Armenie: Depuis Les Origines Jusqu'au Traite de Lausanne*, Paris 1949, s.388.
- 138 Pears, Ermeniler bahsinde hiç gerçekçi olmayan bir abartı ile olayları anlatır. Bkz. Sir Edwin Pears, *The Life of Abdülhamid*, London 1917, s.214-268.
- 139 Pears, verdiği rakamları iki kaynağa dayandırıyor. Birincisi; Daily Telgraph'da yayınlanan yazılara göre tahmin edilen en düşük rakam 100.000'dir diyor. İkincisi ise, Sir Willam Ramsay'ın bir görüşünü aktararak rakamın 250.000'in üzerine çıktığını belirtiyor. Bkz. Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915*, s.157.
- 140 Pears, Ermenilerin katledilenlerin sayısını 350.000 olarak ifade ettiklerini yazarak Ermeni görüşünü esas aldığını da bir bakıma ifade etmektedir. Bkz. Pears, *The Life of Abdülhamid*, s.239.
- 141 Gürün, *Ermeni Dosyası*, s.167-168.
- 142 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi* s.180-181.
- 143 *Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s.33-34.
- 144 Bayram Kodaman, "Bir Amerikalı Gazeteci Gözüyle Ermeni Macerası 1897", *Bellekten*, XLIX/195, s.569-578.
- 145 Pears, *Forty Years*, s.160.
- 146 Dadrian, *Ermeni Soykırımı Tarihi*, s.260-261.
- 147 George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, New York 1898, s.5-6.
- 148 Hepworth, *Through Armenia*, s.157.
- 149 Hans Barth, *Ey Türk Uyan*, (Çeviren: Goncagül Artam), İstanbul 2003, s.6.
- 150 Barth, *Ey Türk Uyan*, s.14.

- 151 Bart, *Ey Türk Uyan*, s.32.
- 152 Aram Andonian, *The Memories of Naim Bey*, London 1920, vii-viii.
- 153 Bryce Raporu olarak bilinen "The Treatments of Armenians" başlıklı eserin İngiliz propaganda ofisinin maksatlı olarak hazırlanmış olduğu, görgü şahitlerinin uydurma isimler olduğu bilimsel çalışmalarla oraya konmuştur. Bryce Raporu'nun hazırlanma şartları için bkz. Justin McCharty, "I.Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", *Osmanlıdan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Editör: Hasan Celal Güzel), Ankara 2000, s.15-28; Diğer eser olan "The Memories of Naim Bey"de Andonian'ın kullandığı belgeler Türk bilim adamları tarafından incelenmiş ve tamamen uydurma ve sahte oldukları ortaya konmuştur. Bu çalışma için bkz. Şinasi Orel-Süreyya Yüce, *Talat Paşa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü*, Ankara 1983.
- 154 Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsünün Perde Arkası*, İstanbul 1991.